

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται συχνά εξαρτημένη, χωρίς όμως να ορίζεται με σαφή τρόπο η έννοια της εξάρτησης ούτε να αιτιολογείται επαρκώς η χρήση του όρου σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Είναι, ακόμα, συνηθισμένη η απόπειρα να αναχθεί σε ποσοτικά χαρακτηριστικά η έννοια της εξάρτησης, με αναφορές στο ρόλο του ξένου κεφαλαίου ή στη διάρθρωση του ισοζυγίου πληρωμών. Εν τούτοις, τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της εξάρτησης δε θα πρέπει να αποτελούν στοιχεία του ίδιου του ορισμού της. Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να εντάσσονται σ' ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, που επιχειρεί να τα εξηγήσει σαν συμπτώματα της σχέσης εξάρτησης, σαν εκφράσεις ενός *τύπου κοινωνικής οργάνωσης που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες δομές και σχέσεις.*

Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για τις μαρξιστικές αναλύσεις που χρησιμοποιούν τον όρο περιγραφικά και τον εντάσσουν αβασάνιστα σε μια διαφορετική προβληματική (βλ. κεφ. Β για τις διαφορές μεταξύ του ορθόδοξου, του μαρξιστικού και του «παραδείγματος» εξάρτησης.)

Από την άλλη μεριά, υπάρχει ένα τεράστιο κενό ακόμα και στη διεθνή βιβλιογραφία όσον αφορά τη διατύπωση της γενικής έννοιας της εξάρτησης. Όταν, δηλαδή, γίνεται προσπάθεια να οριστεί η έννοια, είναι πάντα κάποια ειδική έννοια της εξάρτησης (οικονομική, ψυχολογική, κ.λπ.) της οποίας δίνεται ο ορισμός. Στο κεφάλαιο* αυτό θα γίνει μια απόπειρα να καλυφθεί αυτό το κενό και να οριστούν τα πλαίσια μέσα στα οποία θα μπορούσε να οριστεί η γενική έννοια της εξάρτησης. Η γενική αυτή έννοια, είναι διπλά χρήσιμη. Είναι πρώτα χρήσιμη στην ερμηνεία των γενικών λόγων για τους οποίους οι ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό των κρατών-εθνών αναπαράγονται στο διεθνές επίπεδο. Είναι,

* Τμήμα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκε στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* της 23ης Σεπτεμβρίου 1982 με τον τίτλο «Έννοια και ουσία της εξάρτησης σε σχέση με την ένταξή μας στην ΕΟΚ», σελ. 25-31.

ακόμα, χρήσιμη γιατί μπορεί ν' αποτελέσει τη δάση στην οποία μπορούμε να θεμελιώσουμε την οικονομική έννοια της εξάρτησης, στην προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου της εξαρτημένης ανάπτυξης σε σχέση με την ελληνική περίπτωση.

1. Εξάρτηση και αλληλεξάρτηση

Η γενική έννοια της εξάρτησης, όπως θα την ορίσουμε στη μελέτη αυτή, αναφέρεται στην εξάρτηση ως *κοινωνικό* φαινόμενο και συγκεκριμένα ως θέμα σχέσεων δύναμης που δεν απορρέουν αναγκαστικά από ταξικές θέσεις. Δεν αναφερόμαστε, επομένως, εδώ:

α) Στην εξάρτηση από τους «νόμους της φύσης» (στο βαθμό που η ύπαρξη και το περιεχόμενο τέτοιων «νόμων» είναι γενικά παραδεκτό).

β) Στην εξάρτηση από τους «νόμους» της Ιστορίας ή της οικονομίας, των οποίων τόσο η ύπαρξη όσο και το περιεχόμενο κάθε άλλο παρά είναι αναμφισβήτητο. Το ταξικό περιεχόμενο του συστήματος που αποτελούν οι σχέσεις δύναμης συνιστά μόνο μία όψη του όλου συστήματος. Τόσο η αλλοτρίωση όσο και η εκμετάλλευση μπορούν να εξηγηθούν σαν αποτελέσματα ανισοκατανομής δύναμης σε μια ιεραρχική ολότητα, χωρίς να είναι ούτε αναγκαίο αλλά ούτε και επιθυμητό να καταφύγουμε σε «νόμους» ή «τάσεις» που δήθεν κυβερνούν την οικονομία ή την Ιστορία. Η εξάρτηση από τις δυνάμεις της αγοράς δεν είναι παρά η έκφραση ενός συστήματος ανισοκατανομής δύναμης σε συγκεκριμένο τύπο ιεραρχικής ολότητας, όπου τα μέσα παραγωγής ελέγχονται ατομικά από τους ιδιοκτήτες τους (καθώς και από αυτούς που οι πρώτοι διορίζουν για να παίρνουν αποφάσεις για λογαριασμό τους) και η κατανομή παραγωγικών πόρων γίνεται μέσω της αγοράς. Αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για εξάρτηση από το πλάνο, ως την οικονομική έκφραση του ελέγχου των μέσων παραγωγής που ασκείται συλλογικά από τη μειονότητα που αποτελεί την άρχουσα κοινωνική ομάδα στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες.

γ) Στην εξάρτηση στο ιδεολογικό επίπεδο, στην εξάρτηση, δηλαδή, από ιδέες και θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί έξω από την ίδια τη κοινωνική ομάδα. Εν τούτοις, θα πρέπει να τονιστεί ότι ιδεολογίες που δεν αναπτύσσονται μέσα από τις ίδιες τις κοινωνικές ομάδες, αλλά έρχονται «απ' έξω» σ' αυτές, αποτελούν επίσης αιτία και αποτέλεσμα ετεροκαθορισμού.

δ) Στην ψυχολογική / σεξουαλική εξάρτηση· δεν αποτελούν

αντικείμενο μου εδώ οι συνθήκες ατομικής συνείδησης που συνεπάγονται μια «μη αυθεντική ύπαρξη».

ε) Στην πολιτιστική εξάρτηση που δημιουργεί η διεθνοποίηση της «κουλτούρας» των μαζικών μέσων επικοινωνίας (τηλεόραση, βίντεο, ραδιόφωνο, κ.λπ.) και η ταυτόχρονη εξασφάλιση του ελέγχου του προϊόντος της από τις χώρες του κέντρου.

Σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, θα μπορούσαμε να αρχίσουμε ως εξής για να ορίσουμε τη σχέση εξάρτησης: ένα σύνολο κοινωνικών μονάδων (είτε αποτελούνται από κοινωνικά άτομα είτε από κοινωνικές ομάδες¹ ή κράτη-έθνη) ορίζει μία ολότητα (κοινωνική ομάδα, κράτος, παγκόσμιο σύστημα, αντίστοιχα), όταν προϋπόθεση για την ύπαρξη των μονάδων αυτών είναι η ένωση τους σε σύνολο. Το σύνολο αυτό χαρακτηρίζεται από κοινή κοσμοθεωρία² όσον αφορά ειδικότερα τις σχέσεις με άλλες κοινωνικές μονάδες. Η ολότητα, επομένως, αποτελεί ένα ακατάλυτο σύμπλεγμα πρακτικών και διανοητικών δραστηριοτήτων, ηθικών και αισθητικών στάσεων, ένα σύνολο δηλαδή που περιλαμβάνει τόσο την Πράξη, όπως την ορίζουμε παρακάτω, όσο και τις σημασίες και τους θεσμούς που την καθορίζουν ιστορικά.

Οι σχέσεις, επομένως, μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν μια ολότητα δεν μπορούν να εξηγηθούν μέσα σ' ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που τις συλλαμβάνει ως σύνολο αλληλεπιδράσεων μεταξύ αυτόνομων/αυτάρκων μονάδων, μια και αφότου οι μονάδες γίνουν κοινωνικές και συναπαρτίσουν μια ολότητα, απαρνιούνται εξ ορισμού την αυτάρκειά τους. Στο βαθμό, για παράδειγμα, που η Ελλάδα αποτελεί από πολλά χρόνια τώρα αναπόσπαστο τμήμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και στο βαθμό που η έξοδος της από την ΕΟΚ δε σημαίνει ταυτόχρονα σπάσιμο των δεσμών της με το σύστημα αυτό, το θέμα που τίθεται δεν είναι εξάρτηση αντί για αυτονομία / αυτάρκεια, όπως ορισμένες αντιλήψεις υποθέτουν. Η αυτονομία / αυτάρκεια είναι εξ ορισμού αδύνατη, εφόσον η χώρα μας εξακολουθεί να αποτελεί τμήμα της οικονομικής ολότητας που λέγεται παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (μέσα ή έξω από την ΕΟΚ είναι αδιάφορο) και των πολιτικο-στρατιωτικών εκφράσεων του. Αντίστοιχα, το σπάσιμο των ελληνικών δεσμών με την καπιταλιστική ολότητα και η ένταξή μας στην εναλλακτική ολότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι επίσης άσχετη με το θέμα εξάρτησης / αυτονομίας για τους ίδιους λόγους.

Το θέμα, λοιπόν, που τίθεται δεν είναι εξάρτηση αντί για αυτονομία αλλά εξάρτηση αντί για αλληλεξάρτηση, στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας. Πώς όμως μπορούμε να ορίσουμε τις δύο αυτές έννοιες, την εξάρτηση σε σχέση με την αλλη-

λεξάρτηση; Γενικά ο καταμερισμός εργασίας και δύναμης που χαρακτηρίζει μια ολότητα μπορεί να πάρει δύο μορφές:

α) Καταμερισμός εργασίας που συνοδεύεται από την άνιση κατανομή εξουσίας³ οικονομικής⁴ και πολιτικής υπό την ευρεία έννοια⁵ και μορφοποιείται με την παραγωγή / αναπαραγωγή ιεραρχικών δομών, είτε «αντικειμενικών» (οικονομική ιεραρχία στο σύγχρονο μονοπωλιακό καπιταλισμό) είτε «θεσμοποιημένων» (ιεραρχία βάσει της θέσης μέσα σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης). Θα ονομάσω τον τύπο αυτό καταμερισμού εργασίας / δύναμης «Ιεραρχική Ολότητα».

β) Καταμερισμός εργασίας που συνοδεύεται από την ίση κατανομή εξουσίας / δύναμης μεταξύ των μελών της ολότητας, δηλαδή από την άρνηση εξουσίας / δύναμης και την έλλειψη ιεραρχικών δομών, τόσο αντικειμενικών όσο και θεσμοποιημένων. Η συνειδητή δραστηριότητα των κοινωνικών ατόμων είναι η πηγή της διαρκούς αυτοθέσμησης της κοινωνικής ζωής στην ολότητα που θα ονομάσω «Ολότητα Αυτοκαθορισμού».

Οι ιστορικές κοινωνίες μέχρι σήμερα, με ελάχιστες μερικές (Εκκλησία στην κλασική Αθήνα) και βραχύβιες εξαιρέσεις (παρισινές sections στη Γαλλική Επανάσταση) που αναφέρω ενδεικτικά⁶, αποτελούν περιπτώσεις ιεραρχικών ολοτήτων. Η σχέση, επομένως, εξάρτησης, θα υπέθετε κανείς, αποτελεί το προϊόν μιας θεμελιώδους ψυχο-κοινωνικής δυναμικής που, υπό ορισμένες συνθήκες, συμβαίνει σε ολόκληρη την ανθρώπινη Ιστορία⁷.

Οι σχέσεις τώρα μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν την ιεραρχική ολότητα είναι από τη μια μεριά σχέσεις αλληλεξάρτησης, όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των μονάδων που συγκεντρώνουν στα χέρια τους οικονομική ή / και πολιτική εξουσία, και από την άλλη σχέσεις κυριαρχίας-εξάρτησης, όσον αφορά τις σχέσεις των μονάδων αυτών με τις μονάδες στη βάση της ιεραρχικής πυραμίδας.

Το κριτήριο, επομένως, που χρησιμοποιούμε για να διακρίνουμε μεταξύ εξαρτημένων και αλληλεξαρτημένων μονάδων είναι αν οι μονάδες που απαρτίζουν μια ολότητα βρίσκονται σε θέση στην κοινωνική ιεραρχία (εξαιτίας της οικονομικής / πολιτικής δύναμης τους) ώστε να μπορούν να μετέχουν στη διαδικασία καθορισμού της στρατηγικής / τακτικής της ολότητας με άμεσο και αποφασιστικό τρόπο. Και αυτό ανεξάρτητα από το αν η διαδικασία αυτή είναι περισσότερο (μηχανισμός αγοράς) ή λιγότερο (σχεδιασμός) «αντικειμενική» στο οικονομικό επίπεδο.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, με βάση τις παραπάνω έννοιες να ορίσουμε την εξάρτηση ως μία κατάσταση ετεροκαθορισμού όπου τα όρια και οι δυνατότητες δράσης, μορφές ανάπτυξης, στόχοι

και μέσα της εξαρτημένης κοινωνικής μονάδας «καθορίζονται απ' έξω» (conditioned), από τις κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες μέσα στην ολότητα. Η εξάρτηση, επομένως, με αυτή την έννοια αποτελεί ουσιαστικά τη συνέπεια άνισων σχέσεων δύναμης μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν μια ιεραρχική ολότητα.

Αντίστοιχα, οι κυρίαρχες μονάδες μέσα στην ιεραρχική ολότητα βρίσκονται σε σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, με την έννοια ότι συμμετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στη διαδικασία λήψης των στρατηγικών / τακτικών αποφάσεων της ολότητας. Οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων μονάδων δεν είναι σχέσεις δύναμης αλλά σχέσεις αλληλοεπηρεασμού, ως προς το κοινό συμφέρον τους της παραγωγής / αναπαραγωγής του ιεραρχικού συστήματος. Τόσο λοιπόν οι στόχοι όσο και τα μέσα ολοκλήρης της ολότητας προσδιορίζονται, βασικά, από τους στόχους των κυρίαρχων μονάδων που γίνονται, απ' έξω, και στόχοι των εξαρτημένων, στο βαθμό, φυσικά, που εσωτερικοποιούνται.

Οι σχέσεις, από την άλλη μεριά, μεταξύ των κοινωνικών μονάδων μιας Ολότητας Αυτοκαθορισμού είναι επίσης σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλοεπηρεασμού. Οι στόχοι, όμως, και τα μέσα της ολότητας καθορίζονται άμεσα από το σύνολο των μελών και όχι από μια μειονότητα ηγετικών μονάδων. Προϋπόθεση, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή για την ύπαρξη των στόχων / μέσων που εκφράζουν την ολότητα είναι ο καθορισμός τους μέσα από μια διαδικασία στην οποία παίρνουν άμεσα μέρος όλα τα μέλη της ολότητας («όλα τα άτομα αποφασίζουν»), δυνατότητα που εξασφαλίζει η ανυπαρξία του χαρακτηριστικού της ανισοκατανομής δύναμης. Στην ολότητα, επομένως, αυτοκαθορισμού κάθε άτομο *ελεύθερα* ταυτοποιείται με την ολότητα χωρίς την ανάγκη βίας ή ελέγχου. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι η ίδρυση και η συμμετοχή είναι εκούσια στην ολότητα αυτοκαθορισμού, πράγμα που σημαίνει ότι οι ολότητες αυτές αποτελούν ελεύθερες ενώσεις των μελών τους, που δεν έχουν καν μόνιμο χαρακτήρα. Αντίθετα, η συμμετοχή στην ιεραρχική ολότητα είναι άμεσα ή έμμεσα εξαναγκαστή, ενώ οι διάφορες ιεραρχικές οργανώσεις που την απαρτίζουν έχουν σχετικά μόνιμο χαρακτήρα.

Η ειδοποιός διαφορά, επομένως, μεταξύ αλληλεξάρτησης στα πλαίσια μιας ολότητας αυτοκαθορισμού και αλληλεξάρτησης μεταξύ κυρίαρχων μονάδων στα πλαίσια μιας ιεραρχικής ολότητας είναι ότι, ενώ στην πρώτη περίπτωση η αλληλεξάρτηση αποτελεί την άρνηση εξουσίας, στη δεύτερη η αλληλεξάρτηση είναι συνέπεια της ανισοκατανομής εξουσίας. Ακόμα, ενώ στην πρώτη περίπτωση η αλληλεξάρτηση είναι βασικά απόρροια των αναγκών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, στη δεύτερη είναι επίσης

απόρροια των αναγκών που επιβάλλει η ιεραρχική διάρθρωση της ολότητας και η συγκέντρωση εξουσίας, θα μπορούσαμε γι' αυτό να χαρακτηρίσουμε την πρώτη μορφή αλληλεξάρτησης γνήσια αλληλεξάρτηση, μια και είναι η μόνη που οδηγεί στον αυτοκαθορισμό των μελών της ολότητας. Αντίθετα, η δεύτερη μορφή, δηλαδή η αλληλεξάρτηση μεταξύ των κυρίαρχων μονάδων της ιστορικής κοινωνίας, συνεπάγεται τον ετεροκαθορισμό. Ετεροκαθορισμό, σημειωτέον όχι μόνο, όπως είναι φανερό, για τις εξαρτημένες μονάδες αλλά με μια ευρύτερη έννοια και για τις κυρίαρχες, που αν και έχουν βέβαια τη δυνατότητα επιλογών, εν τούτοις οι επιλογές τους περιορίζονται στα πλαίσια που επιβάλλουν οι ανάγκες παραγωγής / αναπαραγωγής της ιεραρχικής διάρθρωσης της ολότητας.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε είναι ότι η καθοριστική αρχή δράσης είναι *εξωτερική* στην περίπτωση εξάρτησης, αφού οι εξαρτημένες μονάδες δεν παίρνουν ουσιαστικό αλλά μόνο τυπικό μέρος (για παράδειγμα μέσω του Κοινοβουλίου στις καπιταλιστικές και των σοβιέτ στις μετακαπιταλιστικές χώρες) στον καθορισμό των στόχων / μέσων της ολότητας της οποίας αποτελούν μέλη. Αντίθετα, η καθοριστική αρχή δράσης είναι *εσωτερική* στην περίπτωση αλληλεξάρτησης, αφού οι αλληλοεξαρτώμενες μονάδες, ως κατέχουσες εξουσία, μετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στον καθορισμό, των στόχων / μέσων που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή / επέκταση της ολότητας. Η συγκέντρωση εξουσίας και ο αυτοκαθορισμός των ηγετικών μονάδων, έναντι του ετεροκαθορισμού των εξαρτημένων, δημιουργεί και την πιθανότητα διάστασης στόχων / πολιτικής της ολότητας (που αποτελούν και τους στόχους / πολιτική της άρχουσας μειονότητας από τη μια μεριά) και «εσωτερικών» στόχων / πολιτικής της εξαρτημένης πλειονότητας από την άλλη, πράγμα που βάζει τα θεμέλια της διαφοροποίησης συμφερόντων μέσα στην ολότητα. Ο λόγος, φυσικά, είναι ότι ο καθορισμός των στόχων της ιεραρχικής ολότητας είναι το αποτέλεσμα συγκρούσεων μεταξύ μερών που κατέχουν διαφορετική δύναμη / εξουσία*.

Οι διακρίσεις αυτές δεν αποτελούν, φυσικά, παρά μια αφαίρεση^ο, όπως άλλωστε αποτελούν αφαιρέσεις όλες οι παρόμοιες θεωρητικές κατασκευές. Σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης δηλαδή θα έπρεπε να διακρίνουμε:

α) Σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων (άρχουσα μειονότητα) και εξαρτημένων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή της ιεραρχικής κυριαρχίας (αντικειμενικής ή θεσμοποιημένης) και εξάρτησης είτε τη μορφή της σύγκρουσης στα πλαίσια της κοινωνικής πάλης.

6) Σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή αλληλεξάρτησης, όσον αφορά το γενικό συμφέρον παραγωγής / αναπαραγωγής του συστήματος, είτε τη μορφή ανταγωνισμού, όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στόχους / μέσα των διαφόρων ομάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα.

γ) Σχέσεις μεταξύ εξαρτημένων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή αλληλεγγύης (ανάλογα με το βαθμό συνειδητοποίησης και αυτο-οργάνωσης των εξαρτημένων ομάδων), όσον αφορά το κοινό συμφέρον της μη χειροτέρευσης / βελτίωσης της θέσης τους μέσα στην κοινωνική ιεραρχία, είτε τη μορφή ανταγωνισμού, όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στόχους / μέσα των διαφόρων εξαρτημένων κοινωνικών ομάδων.

Ακόμα, στην πραγματικότητα, θα συναντήσει κανείς ποικίλους βαθμούς αλληλεξάρτησης / εξάρτησης, που καθορίζουν τη βαθμίδα στην ιεραρχική πυραμίδα όπου βρίσκεται μια κοινωνική μονάδα ανάλογα με το βαθμό πολιτικής / οικονομικής δύναμης που μπορεί να ασκεί και τα αντίστοιχα καθήκοντα που της ανατίθενται στον καταμερισμό εργασίας.

2. Βαθμός εξάρτησης

Η διάκριση πολιτικής / οικονομικής σφαίρας και, αντίστοιχα, πολιτικής / οικονομικής εξουσίας ανακύπτει σε κάθε ιεραρχικό σύστημα, είτε στηρίζεται στη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή είτε όχι. Όσο περισσότερο συγκεντρωμένη είναι η διαδικασία λήψης αποφάσεων τόσο μεγαλύτερος ο βαθμός¹⁰ εξάρτησης. Για παράδειγμα, ο βαθμός εξάρτησης στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο στην Αθηναϊκή Δημοκρατία μια και, παρά την ύπαρξη οικονομικής εξάρτησης και στις δύο μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ο βαθμός συμμετοχής σημαντικού τμήματος του πληθυσμού στην πολιτική διαδικασία ήταν μεγαλύτερος στη δεύτερη παρά στην πρώτη. Ακόμα, ο βαθμός εξάρτησης στη μετα-καπιταλιστική κοινωνία είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο στην καπιταλιστική μια και, παρά την ύπαρξη τόσο οικονομικής όσο και πολιτικής εξάρτησης και στις δύο μορφές κοινωνίας, ο βαθμός ταύτισης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της ίδιας μειονότητας (ο βαθμός συγκέντρωσης εξουσίας) είναι σημαντικότερος στην πρώτη, σε σχέση με τη δεύτερη¹¹. Δε θα πρέπει, όμως, να συγχέουμε εδώ το θέμα του βαθμού εξάρτησης με αυτό της μορφής εξάρτησης. Από την άποψη της συμμετοχής στον έλεγχο της οικονομικής διαδικα-

σίας, η θέση ενός δούλου στην Αθηναϊκή Δημοκρατία δε διαφέρει σημαντικά από αυτήν του σημερινού εργάτη: η διαφορά έγκειται στη χρησιμοποίηση οικονομικών αντί των εξω-οικονομικών δεσμών στον έλεγχο των εξαρτημένων μονάδων.

Όπως διακρίνουμε βαθμούς εξάρτησης, αντίστοιχα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε βαθμούς αλληλεξάρτησης μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών μονάδων. Για παράδειγμα, ο βαθμός αυτονομίας του Κράτους, των κυρίαρχων δηλαδή μονάδων που ελέγχουν την πολιτική διαδικασία, σε σχέση με αυτές που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής εξαρτάται όχι μόνο από τη μορφή που ιστορικά έχουν πάρει οι σχέσεις κυριαρχίας - εξάρτησης (μηχανισμός αγοράς / ατομική ιδιοκτησία ή, αντίστοιχα, σχεδιασμός και κρατική ιδιοκτησία) αλλά και από την εκάστοτε ένταση / έκβαση του αγώνα των εξαρτημένων κοινωνικών μονάδων.

Το συμπέρασμα είναι, ότι εφόσον μια χώρα, μέσω των οικονομικών / πολιτικών / στρατιωτικών δεσμών της, εξακολουθεί να είναι ενσωματωμένη στο ένα ή το άλλο παγκόσμιο ιεραρχικό σύστημα, αντικείμενο πολιτικής επιλογής αποτελεί μόνο ο βαθμός εξάρτησης από τις κυρίαρχες χώρες, όχι όμως και η ίδια η σχέση εξάρτησης.

Έτσι, για να αναφερθούμε πάλι στο παράδειγμα της ΕΟΚ, η υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε για τη χώρα μας είναι ότι ο βαθμός εξάρτησής της από τα ξένα κέντρα αποφάσεων δεν έχει μειωθεί επειδή τώρα μετέχουμε «ως ισότιμα μέλη» στη διαδικασία λήψης σημαντικών αποφάσεων μέσα στην ΕΟΚ. Η Κοινή Αγορά είναι ένα υπο-σύνολο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και έχει, επομένως, όλα τα χαρακτηριστικά του τελευταίου: ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας ανάλογα με την οικονομική (και τη συνεπαγόμενη, συνήθως, πολιτική) δύναμη του κάθε μέλους. Στο βαθμό, λοιπόν, που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ψήφος του Ροκφέλλερ και αυτή ενός Πορτορικανού στις φτωχογειτονιές της Ν. Υόρκης έχουν την ίδια δύναμη στο αμερικάνικο πολιτικό σύστημα, στον αντίστοιχο βαθμό η ελληνική ή η ιρλανδική ψήφος μέσα στην ΕΟΚ θα έχει την ίδια σημασία με τη γερμανική ή τη γαλλική. Είναι, άλλωστε, κοινό μυστικό ότι ένα είδος διευθυντηρίου λειτουργεί μέσα στην ΕΟΚ, η οποία επίσης αποτελεί μία ιεραρχική πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται η Γερμανία και η Γαλλία, ακολουθούμενες από την Αγγλία, την Ιταλία κ.λπ., ενώ η βάση της πυραμίδας προορίζεται για τις υπανάπτυκτες χώρες-μέλη, δηλαδή την Ιρλανδία, την Ελλάδα και, αργότερα, την Ισπανία, την Πορτογαλία¹².

Το κυριότερο, επομένως, σημείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι στα πλαίσια ενός καταμερισμού εργασίας όπως ο καπι-

ταλιστικός, όπου οι ιεραρχικές δομές διαρθρώνονται, κυρίως, «αντικειμενικά» (βάσει δηλαδή της οικονομικής δύναμης των μερών), σημασία δεν έχει, ως προς την κατανομή δύναμης και τη δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, το τυπικό δικαίωμα ψήφου του κάθε μέρους χωριστά, αλλά η οικονομική / πολιτική δύναμη που το κάθε μέρος διαθέτει.

3. *Μορφές εξάρτησης*

Ιστορικά μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες μορφές εξάρτησης, ανάλογα με την καταγωγή και το χαρακτήρα της καθεμιάς. Κάθε μορφή εξάρτησης, όμως, στηρίζεται τελικά σε μια σχέση εξουσίας, που μορφοποιείται μονομερώς από τις κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες και νομιμοποιείται μέσω του πολιτικού / νομικού συστήματος σε μια σχέση δικαιωμάτων / υποχρεώσεων. Ο δουλοπάροικος διαφέρει από το δούλο, για παράδειγμα, στο ότι η ποιότητα της έλλειψης δύναμης του πρώτου διαφέρει, από άποψη καταγωγής και κοινωνικού νοήματος, σε σχέση με εκείνη του δεύτερου¹³. Ακόμα, αυτό που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό σε σχέση με προηγούμενα συστήματα, για τον Μαρξ, είναι ότι η εξάρτηση μέσω οικονομικών δεσμών αντικαθιστά την προσωπική εξάρτηση μέσω εξω-οικονομικών δεσμών.

Θα μπορούσαμε επίσης να διακρίνουμε σαν δύο διαφορετικές μορφές εξάρτησης τις περιπτώσεις καπιταλιστικών και μετα-καπιταλιστικών κρατών¹⁴. Έτσι, ενώ στις πρώτες ο έλεγχος των μέσων παραγωγής / κατανομής των παραγωγικών πόρων ασκείται από μία μειονότητα, μέσω κυρίως *οικονομικών* μηχανισμών, στις δεύτερες ο έλεγχος αυτός ασκείται μέσω κυρίως *εξω-οικονομικών* μηχανισμών. Γι' αυτό και στις καπιταλιστικές χώρες το κυρίαρχο στοιχείο της ενσωμάτωσης τους μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα είναι το οικονομικό και ως συνέπεια η εξάρτηση των εξαρτημένων μονάδων μέσα σ' αυτό θεμελιώνεται στην οικονομική σφαίρα, ο δε ετεροκαθορισμός τους εκδηλώνεται, επίσης, κυρίως στο οικονομικό επίπεδο με διαστρεβλώσεις στην οικονομική δομή τους. Αντίθετα, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες το κυρίαρχο στοιχείο της ενσωμάτωσής τους μέσα στο σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (στο σοβιετικό μπλοκ) είναι πολιτικό και ως συνέπεια η εξάρτηση των εξαρτημένων μονάδων μέσα σ' αυτό θεμελιώνεται στην πολιτική σφαίρα, οι δε συνέπειες του ετεροκαθορισμού τους εκδηλώνονται περισσότερο στο πολιτικό παρά στο οικονομικό επίπεδο. Σχηματικά, θα λέγαμε ότι η πολιτική εξάρτηση είναι συνέπεια της οικονομικής στις εξαρτημένες καπιταλι-

στικές χώρες, ενώ το αντίστροφο ισχύει στις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ιστορικά το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης δε συνεπάγεται αναγκαστικά ορισμένο τύπο σχέσεων παραγωγής / εποικοδομήματος και μορφών εξάρτησης. Για παράδειγμα, το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στη μεσαιωνική Ινδία δεν ήταν σημαντικά διαφορετικό από αυτό της Δύσης στην ίδια περίοδο, αλλά, ενώ στη δεύτερη περίπτωση οδήγησε στην *εσωτερική*, αυτόχθονη εξέλιξη του καπιταλισμού, στην πρώτη ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έπρεπε να *εισαχθεί*, με αποτέλεσμα όλες τις διαστρεβλώσεις της εξωστρεφούς ανάπτυξης¹⁵. Σήμερα, επίσης, το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στις καπιταλιστικές / μετα-καπιταλιστικές χώρες είναι περίπου το ίδιο, αλλά οι σχέσεις οικονομικής βάσης-εποικοδομήματος και οι αντίστοιχες μορφές εξάρτησης διαφέρουν σημαντικά¹⁶. Και διαφέρουν ακριβώς γιατί εδώ μπαίνει το στοιχείο της δημιουργικότητας της Πράξης, που ακόμα και στο ίδιο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές σχέσεις παραγωγής / μορφές εξάρτησης.

4. Η δυναμική της εξάρτησης

Ο τρόπος με τον οποίο μεταβάλλεται η ιεραρχική δομή μιας ολότητας (που αλλάζει δηλαδή η μορφή εξάρτησης) είναι θέμα αλληλεπίδρασης Πράξης¹⁷ και υπάρχουσας δομής (δηλαδή των συγκεκριμένων θεσμών και σημασιών που συγκροτούν την ολότητα). Η υπάρχουσα επομένως δομή της ολότητας, αν και σημαντική, γιατί καθορίζει το χαρακτήρα που παίρνει η κοινωνική πάλη¹⁸ σε δεδομένη ιστορική φάση, δεν προδικάζει εν τούτοις την έκβαση της ίδιας της πάλης, ούτε καν εγγυάται ορισμένο είδος συνειδητοποίησης από μέρους των εξαρτημένων ομάδων και, επομένως, ορισμένου περιεχομένου Πράξη και ιστορική εξέλιξη. Η Πράξη κάθε φορά δημιουργεί τη συγκεκριμένη δομή της ολότητας, τους θεσμούς και τις κοινωνικές σημασίες της· η ίδια δε η Πράξη αποτελεί τόσο το αποτέλεσμα «καθορισμού» από την υπάρχουσα συγκεκριμένη δομή της ολότητας όσο και δημιουργία, που ενσαρκώνει κοινωνικές *φαντασιακές* σημασίες¹⁹. Αποτελούν, επομένως, υπεραπλουστεύσεις της πραγματικότητας; που αγνοούν το πολύπλοκο ψυχο-κοινωνικό περιεχόμενο της σχέσης κυριαρχία / εξάρτηση καθώς και το δημιουργικό χαρακτήρα της Ιστορίας, υποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες η Πράξη καθορίζεται «σε τελική ανάλυση» από το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης ή το βαθμό σπάνεως.

Αυτά βέβαια δε θα πρέπει να εννοηθεί ότι σημαίνουν πως αν δεν είναι η σπάνις η απώτερη αιτία εξάρτησης, αυτή θα πρέπει τότε ν' αναζητηθεί στην ανθρώπινη φύση. Μια τέτοια υπόθεση αποτελεί ψευδοδίλημμα που παραγνωρίζει τις κοινωνικές συνθήκες από τις οποίες «καθορίζεται» η, από τα πρώτα βήματα στη ζωή, ανάπτυξη του ανθρώπου. Εκείνο, δηλαδή, που παραγνωρίζεται είναι ότι η ανθρώπινη φύση «καθορίζεται» (conditioned) από μια κοινωνική οργάνωση η οποία έχει πάρει ιστορικά τη μορφή που πήρε (ιεραρχική ολότητα) ως αποτέλεσμα αξιών, σημασιών που δημιούργησε η Πράξη ανθρώπων από τη φύση τους άνισων. Εν τούτοις, σε μερικές ιστορικές φάσεις η ανθρώπινη Πράξη οδήγησε στην ενσάρκωση σημασιών που αποτελούσαν την άρνηση της φυσικής / κοινωνικής ανισότητας και τότε παρατηρείται το φαινόμενο της μη ιεραρχικής κοινωνίας.

Με βάση όσα ανέφερα, η αντίληψη ότι είναι δυνατή η διατύπωση επιστημονικών «νόμων» που διέπουν τη δυναμική της Ιστορίας, της κοινωνίας ή της οικονομίας²⁰, αντίληψη που αποτελεί προϊόν της ανόδου του «επιστημονικο-βιομηχανικού συμπλέγματος» που συνόδευσε την εγκαθίδρυση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, είναι τόσο λαθεμένη όσο και κοινωνικά επικίνδυνη²¹. Επικίνδυνη με την έννοια ότι τέτοιες αντιλήψεις οδηγούν στην καθιέρωση νέων ιεραρχικών δομών (και αντίστοιχα οποιασδήποτε μορφής ολοκληρωτισμού) μεταξύ αυτών που «ξέρουν» να ερμηνεύουν την Ιστορία και την Πράξη, γιατί είναι κάτοχοι της «αληθινής» επιστήμης, από τη μια μεριά και των μαζών, από την άλλη²². Η Ιστορία, εν τούτοις, είναι το προϊόν της κοινωνικής πράξης και, επομένως, είναι πάντα δημιουργία, τόσο καινούριων θεσμών όσο και καινούριων σημασιών.

Η έκβαση της κοινωνικής πάλης καθορίζει μερικές σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές (αξία εργατικής δύναμης, ύψος ποσοστού κέρδους, κατανομή εισοδήματος, κ.λπ.). Όταν όμως γίνεται μια σημαντική αναδιάρθρωση της κοινωνικής δομής, τότε όχι μόνο μεταβλητές αλλά και παράμετροι του συστήματος αλλάζουν. Ως συνέπεια, για παράδειγμα, κοινωνικών επαναστάσεων (σε αντιδιαστολή με τις εξεγέρσεις) έχουν επέλθει ιστορικά σημαντικές μεταβολές των μορφών εξάρτησης, οι οποίες όμως δεν έπαυαν να αποτελούν απλώς αναδιρθρώσεις της ιεραρχικής ολότητας.

Από την άλλη μεριά, η τάση πρόκλησης όχι κατά αυτής ή της άλλης ιεραρχικής δομής, αλλά κατά του ίδιου του ιεραρχικού συστήματος, των θεσμών του και των θεμελιακών σημασιών του, είναι σήμερα πολύ ισχυρή. Πρόκειται για μια τάση πρόκλησης της εξουσίας του ανωτέρου στην ιεραρχική δομή κάθε ολότητας και

του δικαιώματός του να παίρνει αποφάσεις για λογαριασμό άλλων: είτε αυτός ο «ανώτερος» είναι το παραδοσιακό αφεντικό είτε ο διευθυντής είτε ο αρχηγός είτε ο δάσκαλος είτε ο πάτερ-φамиλιας είτε ο «ειδικός». Το σημαντικό δηλαδή είναι ότι η τάση αυτή πρόκλησης (που αποτελεί, βέβαια, έκφραση της γενικότερης τάσης για ελευθερία, η οποία σε όλη την ιστορία του ανθρώπινου γένους κονταροχτυπιόταν με την τάση των ατόμων για ασφάλεια και τις συνεπακόλουθες ιεραρχικές δομές) δεν αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη μορφή ιεραρχικής δομής και στην ανάγκη αντικατάστασής της με άλλη, αλλά στην ίδια τη φύση της ιεραρχικής οργάνωσης της κοινωνίας, τους θεσμούς και τις σημασίες που τη συγκροτούν. Γι' αυτό και η τάση αυτή πρόκλησης έχει καθολικό χαρακτήρα και παρατηρείται και στις δύο βασικές σήμερα μορφές εξάρτησης, τόσο δηλαδή στην καπιταλιστική όσο και στη μετα-καπιταλιστική κοινωνία.

Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί ιστορικά (γιατί δηλαδή η τάση αυτή είναι ισχυρή σήμερα) αν εξετάζαμε τη φύση της σημερινής κοινωνίας, όπου ο ετεροκαθορισμός σε όλες τις πλευρές της ζωής των εξαρτημένων ατόμων είναι συντριπτικός²³ ενώ, συγχρόνως, η αντίφαση μεταξύ της ιδεολογίας (αστικής μαρξιστικής) και των αυταρχικών μορφών οργάνωσης στις καπιταλιστικές / μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες έχει γίνει η βασική αντίφαση που χαρακτηρίζει τις σημερινές ιεραρχικές κοινωνίες.

Εν τούτοις, η διαπίστωση της τάσης αυτής σήμερα δε μας δίνει, βέβαια, το δικαίωμα να προεξοφλήσουμε την τελική απελευθέρωση του ανθρώπου, όπως κάνουν νομοτελειακές / τελεολογικές αντιλήψεις της Ιστορίας. Η τεχνολογική βάση που έχει επιτευχθεί σήμερα και επιτρέπει την ικανοποίηση σημαντικών υλικών αναγκών έχει παράλληλα οδηγήσει στο μεγαλύτερο βαθμό καταπίεσης και είναι πολύ αμφισβητήσιμο ότι το επίπεδο συνειδητοποίησης αναπτύσσεται ανάλογα με την τεχνολογία. Το μόνο που θα μπορούσε, ίσως, να υποθέσει κανείς είναι ότι το είδος της τεχνολογίας που αναπτύχθηκε σχετίζεται με το μέγιστο βαθμό ετεροκαθορισμού που παρατηρείται σήμερα και, επομένως, με την ισχυροποίηση της αυτοκαθοριστικής τάσης. Ούτε, όμως, ιστορικοί «νόμοι» ούτε φιλοσοφικές διακρίσεις ουσίας / επιφαινόμενου μπορούν να εγγυηθούν ποια τάση θα επικρατήσει τελικά. Η Ιστορία δεν είναι ούτε γραμμική διαδικασία (φιλελεύθερη άποψη) ούτε διαλεκτική αναπτυξιακή διαδικασία μονής κατεύθυνσης προς την πρόοδο (μαρξιστική άποψη). Η Ιστορία είναι μία διαδικασία διπλής κατεύθυνσης, τότε ανοδική και τότε καθοδική²⁴.

5. Προϋποθέσεις εξάρτησης

Ποιες, όμως, είναι οι συνθήκες στις οποίες θεμελιώνονται οι εσωτερικές / διεθνείς σχέσεις εξάρτησης στην καπιταλιστική / μετακαπιταλιστική κοινωνία;

Πριν προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να διευκρινίσω ότι σκοπός μου εδώ είναι να εντοπίσω τους *κοινωνικούς θεσμούς* που εξασφαλίζουν τον έλεγχο των εξαρτημένων μονάδων²⁵ και όχι τους τρόπους μέσω των οποίων οι σημασίες / αξίες της άρχουσας μειονότητας εσωτερικοποιούνται από την εξαρτημένη πλειονότητα. Εν τούτοις, θα πρέπει να τονιστεί ότι η κυριαρχία είναι μια ουσιαστικά ψυχο-κοινωνική διαλεκτική μεταξύ αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικής αντίδρασης. Η εσωτερικοποίηση, επομένως, της αυταρχικής αντίληψης της πραγματικότητας (της ιεραρχικής· δηλαδή δομής της ολότητας) αποτελεί θεμελιακό στοιχείο των σχέσεων εξάρτησης. Ο βαθμός σταθερότητας της εξουσίας είναι πάντα συνάρτηση του βαθμού αποδοχής της ως θεμιτής εκ μέρους των κοινωνικών μονάδων στις οποίες ασκείται.

Δε θα ήταν, ίσως, υπερβολικό να υποθέσει κανείς ότι η πραγματική βάση κάθε εξουσίας σε μια ιεραρχική ολότητα δεν είναι η ίδια η ιεραρχική οργάνωση αλλά τα ήθη, οι δοξασίες, οι αξίες, γενικά οι κοινωνικές σημασίες²⁶ που ενώνουν τα μέλη της ολότητας στην αποδοχή της ιεραρχικής δομής, καθώς και οι ψυχολογικές διεργασίες που δημιουργούν την ψυχολογική ικανότητα υποταγής στην εξουσία / αποφάσεις άλλων. Οι σχέσεις, επομένως, κυριαρχίας / εξάρτησης δεν είναι μόνο πρόβλημα κοινωνικών θεσμών που απαρτίζουν την κοινωνική / οικονομική / πολιτική δομή της ολότητας· είναι επίσης, πρωταρχικά, θέμα πρακτικής. Η αλλαγή, όμως, των κοινωνικών θεσμών είναι βασική προϋπόθεση για τη δυνατότητα πρακτικής σχέσεων αλληλεξάρτησης, πρακτικής που με τη σειρά της θα οδηγήσει στη δημιουργία αυτοκαθοριζόμενων κοινωνικών μονάδων. Με την έννοια, λοιπόν, αυτή των κοινωνικών θεσμών ως προϋποθέσεων της σχέσης εξάρτησης, θα προχωρήσω στην εξέταση των προϋποθέσεων αυτών.

Θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις προϋποθέσεις αυτές σε δύο κατηγορίες, οι οποίες αντιστοιχούν σε αντίστοιχες κατηγορίες κοινωνικών σχέσεων²⁷. Η μία προϋπόθεση είναι ο έλεγχος από μια μειονότητα των συγκεντροποιημένων μέσων παραγωγής, δηλαδή της παραγωγικής διαδικασίας και του οικονομικού πλεονάσματος, πράγμα που συνεπάγεται αντίστοιχο έλεγχο της διαδικασίας κατανομής του κοινωνικού προϊόντος / πλούτου. Το θέμα τώρα αν η μειονότητα αυτή ελέγχει την παραγωγική διαδικασία

με τη μεσολάβηση της αγοράς, στα πλαίσια ενός συστήματος ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ή, αντίστοιχα, με τη μεσολάβηση του σχεδιασμού, στα πλαίσια ενός συστήματος «συλλογικής» (βλ. κρατικής) ιδιοκτησίας αναφέρεται στον *τρόπο* άσκησης του ελέγχου, στη μορφή δηλαδή που παίρνουν οι σχέσεις εξάρτησης και όχι στην ουσία, το περιεχόμενο του ελέγχου και της εξάρτησης. Η πρώτη, λοιπόν, προϋπόθεση συνίσταται στο πλέγμα σχέσεων που εξασφαλίζει ένα σύστημα οικονομικής κυριαρχίας.

Η δεύτερη κατηγορία προϋποθέσεων περιλαμβάνει όλους εκείνους τους θεσμούς που νομιμοποιούν το δικαίωμα απόφασης των κυρίαρχων μονάδων. Πιο συγκεκριμένα, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει:

- α) Το Κράτος που αποτελεί ένα σύνολο σχέσεων ως θεσμός χωριστός από την κοινωνία, μέσω ιδεολογικών και εξαναγκαστικών θεσμών, εξασφαλίζει και εγγυάται την παραγωγή / αναπαραγωγή σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης και, επομένως, την παραγωγή / αναπαραγωγή της ίδιας της ιεραρχικής ολότητας· και αυτό ανεξάρτητα αν στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται μια μειονότητα ιερατική, φεουδαρχική, αστική ή γραφειοκρατική - κομματική. Με την έννοια, δηλαδή, αυτή το Κράτος είναι τόσο η αιτία όσο και το αποτέλεσμα των σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης. Η προϋπόθεση, επομένως, αυτή συνίσταται στο πλέγμα σχέσεων που εξασφαλίζει ένα σύστημα πολιτικής κυριαρχίας.
- β) Το σύστημα κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγεται η ιεραρχική²⁸ οργάνωση της ολότητας²⁹. Η ιεραρχική δομή³⁰ των κοινωνικών σχέσεων όχι μόνο κάνει δυνατό τον έλεγχο των κατώτερων από τις ανώτερες μονάδες στην κοινωνική πυραμίδα (συγκέντρωση εξουσίας) αλλά και παρέχει το κίνητρο στις πρώτες για να ανέχονται το όλο σύστημα, με την προϋπόθεση φυσικά ότι υπάρχει ένας σημαντικός βαθμός κοινωνικής κινητικότητας³¹.
- γ) Το σύστημα κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγεται ο θεσμοποιημένος και λεπτομερειακός καταμερισμός εργασίας³² ο οποίος αποκλείει ή περιορίζει σημαντικά οποιαδήποτε εναλλακτικότητα λειτουργιών / καθηκόντων. Εδώ, όμως, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ περιεχομένου του καταμερισμού εργασίας και μορφής που παίρνει ιστορικά. Με βάση το *περιεχόμενο* του, διακρίνουμε τεχνικό καταμερισμό, που αναφέρεται στην εξειδίκευση και το χωρισμό καθηκόντων μέσα σε μια συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα και κοινωνικό καταμερισμό, που αναφέρεται στην κατά λειτουργία και επάγ-

γελμα εξειδίκευση. Με βάση δε την ιστορική *μορφή* που παίρνει ο καταμερισμός, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μεταξύ βιομηχανικού και προ-βιομηχανικού καταμερισμού³³. Η μετάβαση από την προ-βιομηχανική στη βιομηχανική κοινωνία συνοδεύτηκε από μία ποσοτική μεταβολή (μεγαλύτερος βαθμός εξειδίκευσης) τόσο σημαντική, που μετατράπηκε σε ποιοτική μεταβολή επίσης: ριζικός περιορισμός εναλλακτικότητας καθηκόντων / λειτουργιών, αποσπασματικός χαρακτήρας εργασίας, θεσμοποίηση της εξειδίκευσης. Ο θεσμός, επομένως, που προϋποθέτει η ιεραρχική ολότητα δεν είναι η ίδια η διάκριση καθηκόντων / λειτουργιών³⁴, η οποία μπορεί να νοηθεί σε κάθε κοινωνική οργάνωση, αλλά η θεσμοποίηση των καθηκόντων αυτών και η μη εναλλακτικότητά τους καθώς και οι ιεραρχικές τους επιπτώσεις³⁵.

Η σχέση που υπάρχει μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών προϋποθέσεων δε θα ήταν σκόπιμο να περιγραφεί σαν σχέση συνεπαγωγής, που θα σήμαινε ότι ο μειονοτικός έλεγχος των μέσων παραγωγής αποτελεί επαρκή συνθήκη για την ύπαρξη Κράτους / ιεραρχίας / καταμερισμού αλλά όχι και το αντίστροφο³⁶. Νομίζω ότι θα ήταν πιο ακριβές να δούμε τη σχέση αυτή σαν σχέση ισοδυναμίας, που σημαίνει ότι η μία αποτελεί αναγκαία και επαρκή συνθήκη για την άλλη, τόσο λειτουργικά (όσον αφορά δηλαδή τη λειτουργία όλων αυτών των θεσμών που αποτελούν τις προϋποθέσεις της εξάρτησης) όσο και διαχρονικά (όσον αφορά δηλαδή την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης των θεσμών αυτών, που θα πρέπει να θεωρηθεί ως σύνολο παράλληλων διαδικασιών, όπου ο διαχωρισμός αιτίας και αποτελέσματος είναι κατά κανόνα αδύνατος).

Η διάκριση αυτή δε στερείται πρακτικής σημασίας, όσον αφορά ιδιαίτερα το θέμα της σύνθεσης της άρχουσας μειονότητας (δηλαδή ποιες κοινωνικές μονάδες είναι κυρίαρχες μέσα στην ολότητα) και το θέμα της αυτονομίας των κοινωνικών μονάδων που ασκούν πολιτική εξουσία σε σχέση με τις μονάδες που αντλούν πρωταρχικά την εξουσία τους στην οικονομική σφαίρα (θέμα αυτονομίας του Κράτους).

Όσον αφορά, πρώτα, το θέμα της σύνθεσης της άρχουσας μειονότητας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια της «*άρχουσας τάξης*», που ορίζεται πρωταρχικά στην οικονομική σφαίρα, είναι στη σημερινή εποχή τουλάχιστον τελείως ανεπαρκής αν όχι άσχετη. Οι κοινωνικές μονάδες που συγκεντρώνουν³⁷ στα χέρια τους την πολιτική / οικονομική εξουσία είναι πρώτον, αυτές που κατέχουν τις κορυφαίες θέσεις στις ολοένα περισσότερο συγκεντροποιούμενες θεσμοποιημένες ιεραρχίες (κρατικός μηχανισμός / ιε-

ραρχία επιχειρήσεων)· δεύτερον, αυτές που είναι σε θέση να ελέγχουν την οικονομική διαδικασία, λόγω της νομικής σχέσης τους με τα μέσα παραγωγής και της θέσης που κατέχουν στη μη θεσμοποιημένη (αντικειμενική) ιεραρχία της αγοράς. Στο βαθμό που η ιεραρχική ολότητα γίνεται σήμερα όλο και πιο γραφειοκρατική και κορπορατίστικη, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι και η εξουσία γίνεται περισσότερο γραφειοκρατική / κορπορατίστικη. Έτσι, η άρχουσα μειονότητα, σε αυξανόμενο βαθμό, δεν αποτελεί μια συγκεκριμένη τάξη προσώπων αλλά ένα «θεσμικό σύμπλεγμα» (institutional complex), μια απρόσωπη εξουσία με αντικαταστατούς διακοσμητικούς ηγέτες. Η ουσία, δηλαδή, της σημερινής ιεραρχικής ολότητας (τόσο της μετα-καπιταλιστικής όσο και, αυξανόμενα, της καπιταλιστικής) είναι η δύναμη η ίδια και όχι αυτή ή εκείνη η ομάδα ή το άτομο. Τα όρια της εξουσίας / δύναμης της άρχουσας μειονότητας προσδιορίζονται τόσο από το βαθμό οργάνωσης των εξαρτημένων κοινωνικών ομάδων και της ίδιας όσο και από το βαθμό που οι στρατηγικές / τακτικές της εσωτερικοποιούνται από τις εξαρτημένες ομάδες: συνοπτικά, από την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης.

Όσον αφορά το θέμα της αυτονομίας του Κράτους, σε περίπτωση που θα δεχτούμε τη σχέση ισοδυναμίας μεταξύ των δύο κατηγοριών προϋποθέσεων της εξάρτησης, τότε δεν τίθεται θέμα εξάρτησης ή αυτονομίας του Κράτους από την οικονομική σφαίρα, αφού οι κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες, είτε αντλούν την εξουσία τους στην πολιτική σφαίρα είτε στην οικονομική, βρίσκονται πάντα σε σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ τους ως προς την πρωτεύουσα αντίθεση τους με τις εξαρτημένες μονάδες (αυτή δηλαδή που έχει περιεχόμενο την παραγωγή / αναπαραγωγή των κοινωνικο-οικονομικών προνομίων που συνεπάγεται η θέση τους στην κοινωνική πυραμίδα). Με την έννοια δηλαδή αυτή δεν τίθεται ούτε θέμα πλήρους αυτονομίας του Κράτους, ως συνέπεια του ρόλου του να εξισορροπεί τα συμφέροντα των ανταγωνιζόμενων ομάδων (πλουραλιστικό μοντέλο)³⁸, αλλά ούτε και σχεδόν παντελούς έλλειψης αυτονομίας, ως συνέπεια της δέσμευσης του από τα συμφέροντα της ελίτ (ελιτίστικο μοντέλο)³⁹.

Επομένως, οι διάφοροι θεσμοί που απαρτίζουν τη δεύτερη κατηγορία των προϋποθέσεων εξάρτησης βρίσκονται σε μια πολύπλοκη διαδικασία αλληλεπίδρασης με τον τρόπο ελέγχου των μέσων παραγωγής, έτσι που να μην έχει ιδιαίτερη σημασία η υπόθεση ότι οι θεσμοί αυτοί «σε τελική ανάλυση» καθορίζονται από τον τελευταίο. Η κοινωνία, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ακολουθώντας τον Καστοριάδη, είναι πάντα μια δημιουργία και οι θεσμοί της συνδυάζουν σε ποικίλες σχέσεις το λειτουργικό και το

φανταστικό στοιχείο. Απλώς η ύπαρξη μειονοτικού ελέγχου των μέσων παραγωγής είναι συνέπεια της ύπαρξης θεσμών όπως η πολιτική εξουσία, η ιεραρχία, ο θεσμοποιημένος καταμερισμός, αλλά και το αντίστροφο⁴⁰. Τόσο, όμως, η ύπαρξη των θεσμών αυτών ως συνόλου όσο και το συγκεκριμένο τους περιεχόμενο είναι θέμα δημιουργίας σε κάθε ιστορική στιγμή, ως αποτέλεσμα της Πράξης, που με τη σειρά της προσδιορίζεται τόσο από τα όρια που επιβάλλουν οι υπάρχουσες δομές όσο και από το φανταστικό στοιχείο⁴¹.

Τέλος, άλλη πρακτική σημασία της διάκρισης που κάναμε είναι ότι μας βοηθάει να δούμε ότι δεν υπάρχει καμιά γενική και αναγκαστική αντιστοιχία μεταξύ οικονομικών τάξεων από τη μια μεριά και δυνάμεων που συγκρούονται στο πολιτικό επίπεδο από την άλλη⁴². Τα εθνικιστικά, άλλωστε, κινήματα σήμερα, όσο και αυτά των νέων, των γυναικών, των μειονοτήτων, το οικολογικό, κ.λπ. δεν έχουν ταξικό χαρακτήρα ούτε καθορίζονται «σε τελική ανάλυση» από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως δείχνει, για παράδειγμα, το γεγονός ότι αντίστοιχα κινήματα υπάρχουν, στο βαθμό που μπορούν να εκδηλωθούν, και στις μετα-καπιταλιστικές χώρες.

6. Συνέπειες της εξάρτησης

Ως προς τις συνέπειες της εξάρτησης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μορφή εξάρτησης που είναι κυρίαρχη στην εκάστοτε ιστορική φάση προσδιορίζει όχι μόνο το χαρακτήρα αλλά και τον τρόπο ανάπτυξης των εξαρτημένων μονάδων. Έτσι, η σχέση εξάρτησης προσδιορίζει τόσο την οικονομική δομή, και επομένως τον τύπο / ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, όσο και την κοινωνική / πολιτική / πολιτιστική δομή των εξαρτημένων χωρών.

Ειδικά ως προς τις οικονομικές συνέπειες της εξάρτησης, η γενική υπόθεση που θα κάνω είναι ότι ένα ιεραρχικό οικονομικό σύστημα παραγωγής λειτουργεί πάντα προς όφελος των κοινωνικών μονάδων στην κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας, μια και μόνο αυτές βρίσκονται σε θέση να ελέγχουν ουσιαστικά τη διαδικασία παραγωγής / διανομής και, επομένως, και το μέγεθος / τρόπο διάθεσης του οικονομικού πλεονάσματος. Ανεξάρτητα, δηλαδή, αν η κατανομή των παραγωγικών πόρων στις διάφορες χρήσεις γίνεται μέσω του μηχανισμού της αγοράς ή αντίστοιχα του πλάνου, η ανισότητα και η εκμετάλλευση αναπόφευκτα χαρακτηρίζουν ένα σύστημα όπου ο οικονομικός και κρατικός μηχανισμός ελέγχεται ουσιαστικά από μια μειονότητα, ενώ η συντριπτική

πλειοψηφία βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης ως προς τη μειονότητα αυτή.

Θα πρέπει να τονιστεί, όμως, εδώ ότι η σχέση κυριαρχίας / εξάρτησης δεν εξαντλείται στην οικονομική εκμετάλλευση: η ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος αποτελεί απλώς τμήμα των προνομίων της άρχουσας μειονότητας, που ενεργεί επίσης με κίνητρα ψυχολογικά, ιδεολογικά, κ.λπ. Με άλλα λόγια, η οικονομική κυριαρχία είναι μόνο μια μορφή κυριαρχίας⁴³. Η πολιτική, στρατιωτική, ιδεολογική κυριαρχία, για να αναφέρω μερικές άλλες σημαντικές μορφές κοινωνικής κυριαρχίας, δεν μπορούν απλώς να αναχθούν σε μέσα για την άσκηση της οικονομικής κυριαρχίας, μια και εξίσου μπορεί να αποτελούν σκοπούς καθεαυτούς. Τέλος, συνδέουμε την εκμετάλλευση με την εξάρτηση παρά με το οικονομικό πλεόνασμα, γιατί έτσι μπορεί να καταδειχτεί ότι εκμετάλλευση υπάρχει σε κάθε κοινωνική οργάνωση (προ-καπιταλιστική / καπιταλιστική / μετα-καπιταλιστική) ανεξάρτητα από την ύπαρξη ατομικής, κρατικής ή άλλης μορφής «συλλογικής» ιδιοκτησίας, εφόσον τις αποφάσεις για το μέγεθος και τον τρόπο χρήσης του οικονομικού πλεονάσματος τις παίρνει ουσιαστικά μια μειονότητα μέσα στην ολότητα.

7. Σχέσεις διεθνούς εξάρτησης

Σε ένα παγκόσμιο σύστημα, για να έρθουμε τώρα στο κρατικό επίπεδο εξάρτησης στη σημερινή εποχή, ισχύουν βασικά οι ίδιες αρχές που εξετάσαμε προηγουμένως. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε εδώ μεταξύ αναγκαίων και επαρκών συνθηκών εξάρτησης. Οι αναγκαίες συνθήκες ανάγονται πρώτον, στον έλεγχο των διεθνών μέσων παραγωγής (στα οποία περιλαμβάνεται και η τεχνολογία) από μια μειονότητα - μέσω της αγοράς / πλάνου· δεύτερον, στην ιεραρχική οργάνωση του παγκόσμιου συστήματος - αντικειμενική / θεσμοποιημένη· τρίτον, στον καταμερισμό εργασίας που επιβάλλει αυτού του είδους η ανισοκατανομή δύναμης· και, τέλος, στην κρατική εξουσία που εξασφαλίζει το συγκεκριμένο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Οι όροι, όμως, αυτοί είναι απλώς αναγκαίοι για την παραγωγή σχέσεων εξάρτησης- οι διεθνείς σχέσεις μεταξύ κρατών στις οποίες οδηγούν οι όροι αυτοί μπορεί να είναι σχέσεις εξάρτησης ή αλληλεξάρτησης, αντίστοιχα. Οι επαρκείς όροι που σε κάθε περίπτωση εξειδικεύουν τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ κρατών, καθώς και το περιεχόμενο των σχέσεων αυτών, ανάγονται στην ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας η κάθε χώρα ενσωμα-

τώθηκε στο παγκόσμιο σύστημα του οποίου αποτελεί μέλος. Όπως, δηλαδή, στο εσωτερικό ενός κράτους-έθνους, έτσι και στις σχέσεις μεταξύ κρατών-εθνών το ποιες ομάδες στην πρώτη περίπτωση ή το ποια κράτη στη δεύτερη είναι, σε κάθε ιστορική φάση, οι κυρίαρχες ομάδες / κράτη είναι θέμα αλληλεπίδρασης Πράξης και υπάρχουσας δομής. Αλληλεπίδρασης, όμως, της οποίας το αποτέλεσμα δεν είναι προκαθορισμένο, λόγω του ότι η Πράξη, όπως είδαμε παραπάνω, καθορίζεται και από το φαντασιακό στοιχείο.

Η προκύπτουσα ιεραρχική διάρθρωση δεν είναι βέβαια στατική, αλλά καθορίζεται επίσης, σε κάθε ιστορική στιγμή, από την αλληλεπίδραση αντικειμενικών συνθηκών και κοινωνικής Πράξης. Μια «κυκλοφορία των ελίτ» δηλαδή συμβαίνει ιστορικά. Οι δε θεσμοί που αναπαράγουν την ιεραρχική αυτή δομή είναι, όπως συνεπάγεται από τα παραπάνω, τόσο οικονομικοί όσο και πολιτικοί (που περιλαμβάνουν ιδεολογικούς / εξαναγκαστικούς θεσμούς), αν και το κυρίαρχο στοιχείο είναι το οικονομικό, όσον αφορά την καπιταλιστική ολότητα, σε αντίθεση με την ολότητα των μετα-καπιταλιστικών κρατών, όπου κυριαρχεί το πολιτικό.

Τόσο, όμως, στην περίπτωση των καπιταλιστικών όσο και εκείνη των μετα-καπιταλιστικών χωρών η σχέση διεθνούς εξάρτησης θα ήταν αδύνατο να θεμελιωθεί, αν δεν προϋπήρχαν οι όροι που εγκαθιδρύουν τις σχέσεις εξάρτησης στο εσωτερικό. Όσο περισσότερο οι διεθνείς σχέσεις εξάρτησης έχουν επηρεάσει τη διαμόρφωση των εσωτερικών, όσο δηλαδή περισσότερο το πλέγμα των εσωτερικών σχέσεων εξάρτησης ολοκληρώνεται σ' ένα ενιαίο σύνολο με τις διεθνείς, τόσο μεγαλύτερος γίνεται και ο βαθμός διεθνούς εξάρτησης. Με αυτή την έννοια, η διεθνής εξάρτηση ενός κράτους αποτελεί *εσωτερικό* φαινόμενο: είναι οι σχέσεις εσωτερικής εξάρτησης εκείνες που αποτελούν τα θεμέλια της αντίστοιχης διεθνούς. Η διεθνής εξάρτηση μιας χώρας θα ήταν αδύνατη χωρίς την επικράτηση εσωτερικών σχέσεων εξάρτησης. Το αν, όμως, τελικά μια χώρα βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης ή αλληλεξάρτησης μέσα στο παγκόσμιο σύστημα του οποίου αποτελεί τμήμα ανάγεται στις επαρκείς συνθήκες εξάρτησης που περιγράψαμε.

8. *Σχέσεις εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές χώρες*

Η εξάρτηση είναι φαινόμενο παγκόσμιο που δεν οφείλεται ή εξηγείται με αναφορά στο καπιταλιστικό σύστημα μόνο. Μορφές εξάρτησης⁴⁴ συναντάμε και στα μετα-καπιταλιστικά κράτη της

Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες φυσικά είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις αντίστοιχες των υπανάπτυκτων καπιταλιστικών χωρών, εξαιτίας των διαφορετικών - έστω στην τυπική τους μορφή - σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν τις χώρες αυτές: έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, έλλειψη ιδιωτικών κεφαλαίων επενδυμένων στο εξωτερικό, κ.λπ. Δε θα αναφερθώ εδώ στο θέμα της φύσης της μετα-καπιταλιστικής ολότητας και των σχέσεων της με την καπιταλιστική, θέμα που ξεφεύγει από τα όρια της μελέτης αυτής, θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί σχετικά ότι βασική υπόθεση μας είναι πως τα μετα-καπιταλιστικά κράτη που μετέχουν στην ΚΟΜΕΚΟΝ και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας αποτελούν μια ξεχωριστή ολότητα, παρά τους αυξανόμενους δεσμούς τους με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Μια εναλλακτική άποψη θα χαρακτήριζε την ολότητα των μετα-καπιταλιστικών κρατών απλό υποσύνολο της παγκόσμιας καπιταλιστικής ολότητας. Δε συμφωνώ με την άποψη αυτή για δύο, κυρίως, λόγους:

α) Η παγκόσμια μετα-καπιταλιστική ολότητα έχει τα χαρακτηριστικά ενός ξεχωριστού κοινωνικού συστήματος· η ζωή δηλαδή μέσα σ' αυτήν είναι, βασικά, αυτοκαθοριζόμενη και η δυναμική της ανάπτυξής της είναι *κυρίως* εσωτερική.

β) Υπάρχουν, όπως είδαμε, σημαντικές διαφορές στις δομές/σχέσεις που χαρακτηρίζουν τα μέλη της μετα-καπιταλιστικής ολότητας, σε σχέση με τα μέλη της καπιταλιστικής.

Επομένως, οι χώρες αυτές αποτελούν, σαν σύνολο, ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα, με την έννοια ότι, παρά την ύπαρξη πολλών χωριστών πολιτικών / πολιτιστικών ενοτήτων, αποτελούν ουσιαστικά μια μόνο *πολιτική* ολότητα. Αυτό γίνεται φανερό όχι μόνο από την ομοιότητα των πολιτικών θεσμών που χαρακτηρίζει τις χώρες αυτές όσο, πρωταρχικά, από το γεγονός ότι ο κατασταλτικός μηχανισμός, που «σε τελική ανάλυση» εξασφαλίζει / εγγυάται το όλο σύστημα, είναι κοινός: ο στρατός της ολότητας, στον οποίο φυσικά τον κύριο ρόλο παίζει ο σοβιετικός (βλ. ιστορικά παραδείγματα που έδειξαν την κοινότητα του κατασταλτικού μηχανισμού στην Ουγγαρία του 1956, στην Τσεχοσλοβακία του 1968 κ.λπ.).

Τα κράτη αυτά, όσον αφορά τις εμπορικές σχέσεις τους με τη Δύση και τον υπανάπτυκτο καπιταλιστικό κόσμο, αποτελούν ένα ενιαίο τμήμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς. Για την εξήγηση, όμως, των μεταξύ τους σχέσεων, και ιδιαίτερα των σχέσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και χωρών Ανατολικής Ευρώπης, χρειαζόμαστε ίσως μια ιδιαίτερη ανάλυση, μια και το θεσμικό πλαίσιο σ' αυτές στηρίζεται σε μηχανισμούς διαφορετικούς από τους μηχανα-

νισμούς της αγοράς. Στη μελέτη αυτή δε θα προσπαθήσουμε να επεκταθούμε στις διαδικασίες και μορφές που παίρνει το φαινόμενο της εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες· σκοπός μας παραμένει η ανάλυση των σχέσεων εξάρτησης μεταξύ καπιταλιστικών κρατών, στα οποία, άλλωστε, ανήκει και η χώρα μας, κύριο αντικείμενο της έρευνας αυτής. Εν τούτοις, για την καλύτερη κατανόηση του καθολικού χαρακτήρα του φαινομένου της εξάρτησης, θα προσπαθήσουμε εδώ να σκιαγραφήσουμε μερικές υποθέσεις σχετικά με τις σχέσεις εξάρτησης των ανατολικών κρατών.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι σχέσεις εξάρτησης των χωρών αυτών αναφέρονται - όπως άλλωστε και οι αντίστοιχες των καπιταλιστικών κρατών - όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο πολιτικό, το πολιτιστικό ή το κοινωνικό επίπεδο. Μπορούμε, όμως, να κάνουμε την υπόθεση ότι παρατηρείται κάποια αντιστροφή ως προς την καθοριστική μορφή εξάρτησης των μετα-καπιταλιστικών σε σχέση με τα καπιταλιστικά κράτη. Ενώ, δηλαδή, στις καπιταλιστικές χώρες της περιφέρειας η οικονομική εξάρτηση καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τις άλλες μορφές εξάρτησης, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες η πολιτικο-στρατιωτική εξάρτηση είναι εκείνη που ως ένα βαθμό καθορίζει και την οικονομική. Κι αυτό γιατί, δεδομένου ότι η κατανομή των παραγωγικών πόρων στις μετα-καπιταλιστικές χώρες γίνεται με βάση το πλάνο και όχι τους μηχανισμούς της αγοράς, οποιεσδήποτε μορφές εξάρτησης μπορούν να θεσμοποιηθούν μόνο μέσω του πλάνου και του βαθμού που η γραφειοκρατική - τεχνοκρατική κάστα της κάθε χώρας (και μέσω αυτής η αντίστοιχη σοβιετική) ελέγχει το Εθνικό Πλάνο.

Το κλειδί, επομένως, για το σχηματισμό των διαφόρων ελίτ στις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες και για την υποταγή των χωρών αυτών στα συμφέροντα της σοβιετικής μητρόπολης δεν είναι η ιδιωτική κτήση κεφαλαίου, γης, κ.λπ.. αλλά ο έλεγχος τους και οι πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ομάδων και ατόμων μέσα στη διαδικασία παραγωγής και κατανομής, καθώς και μέσα στην κοινωνία γενικότερα: «Η κομματική γραφειοκρατία και οι τεχνοκράτες (κατά τους μαρξιστές κριτικούς των ανατολικών κρατών) ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, κατευθύνουν τις επενδύσεις σε ορισμένες περιοχές / τομείς, αποφασίζουν το επίπεδο συσσώρευσης και κατανάλωσης και κατανέμουν το κοινωνικό προϊόν στις διάφορες κοινωνικές τάξεις / κάστες, δίνοντας φυσικά στον εαυτό τους τη μερίδα του λέοντος... Μ' αυτή την έννοια, οι γραφειοκράτες - τεχνοκράτες αποτελούν στην ουσία, αν όχι και στον τύπο ακόμα, τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, με την έννοια

ότι, παρόλο που τα άτομα που ανήκουν σ' αυτήν δεν μπορούν ατομικά να μεταβιβάσουν (πουλήσουν, νοικιάσουν, κληροδοτήσουν) τα μέσα παραγωγής, εν τούτοις τα μέσα αυτά αποτελούν τη συλλογική ιδιοκτησία της κρατούσας ελίτ»⁴³. Όπως παρατηρεί και ο P. Sweezy⁴⁶ δε λείπουν οι τρόποι για την έμμεση κληρονομική μεταβίβαση των προνομίων της άρχουσας τάξης / κάστας.

Η εξάρτηση, επομένως, παίρνει μια καθολικότητα που μπορεί ν' αναχθεί όχι μόνο στο ποιος είναι τυπικά ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής αλλά στο γενικότερο ιεραρχικό σύστημα παραγωγής που διέπει καπιταλιστικές και μετα-καπιταλιστικές χώρες. Είναι, δηλαδή, το σύστημα ιεραρχικής κατανομής της εργασίας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις παραγωγής στο εσωτερικό καθεμιάς από αυτές τις χώρες (που αναπαράγεται στο διεθνές επίπεδο με μια παγκόσμια ιεραρχικά κατανεμημένη εργασία) εκείνο που δημιουργεί τις σχέσεις εξάρτησης και μορφοποιεί τις σχέσεις των καπιταλιστικών / μετα-καπιταλιστικών κρατών μεταξύ τους. Γι' αυτό και στην Εισαγωγή αναφερθήκαμε στην εξάρτηση ως φαινόμενο συνυφασμένο με κάθε σύστημα που αποτελεί την άρνηση της ανθρώπινης αυτονομίας στο ατομικό ή το εθνικό επίπεδο. Δεδομένου τώρα ότι τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες η διεύθυνση όλων των συλλογικών δραστηριοτήτων γίνεται «από πάνω» ή «απ' έξω», από απρόσωπες, ιεραρχικά οργανωμένες και οικονομικά-κοινωνικά προνομιούχες μειονότητες, οι οποίες με κάθε μέσο προσπαθούν να χειραγωγήσουν τα υποκείμενα των δραστηριοτήτων αυτών, μπορούμε αδίστακτα να συμπεράνουμε ότι και τα δύο αυτά συστήματα αποτελούν την άρνηση της ανθρώπινης αυτονομίας, του αυτοκαθορισμού. Έτσι, και στους δύο τύπους κοινωνικού σχηματισμού όλες οι κοινωνικές δραστηριότητες ετεροκαθορίζονται: η παραγωγή ελέγχεται όχι από τους ίδιους τους παραγωγούς αλλά, αντίθετα, η παραγωγή και οι ίδιοι οι παραγωγοί χειραγωγούνται από αυτούς που κατέχουν / ελέγχουν τα μέσα παραγωγής ή κατανάλωση και οι καταναλωτές ελέγχονται και καθορίζονται από την αγορά, τα μαζικά μέσα επικοινωνίας ή το Πλάνο και την ιεραρχικά οργανωμένη μειονότητα που ελέγχει το Πλάνο· οι πολίτες-ψηφοφόροι ελέγχονται από την κατ' εξοχήν ιεραρχική οργάνωση, το Κράτος· οι εργαζόμενοι από τις διάφορες εργατικές γραφειοκρατίες, κ.λπ.⁴⁷.

Η «δικαίωση» και λογική αυτής της ολοκληρωτικά ιεραρχικής κοινωνίας και των διαφόρων προνομιούχων μειονοτήτων μέσα σ' αυτήν (καπιταλιστές, τεχνοκράτες, γραφειοκράτες) δεν είναι, βέβαια, άλλη από το αξίωμα της μέγιστης αποδοτικότητας, του ορθολογισμού. Οι ανάγκες, δηλαδή, του ορθολογισμού και της μέγι-

στης αποδοτικότητας είναι αυτές που επιβάλλουν και δημιουργούν τον ολοένα και μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας, την ολοένα πιο ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής, αλλά και της κοινωνίας γενικότερα, τον ετεροκαθορισμο. Αν, λοιπόν, δεχτούμε την άποψη ότι «ο καπιταλισμός είναι ουσιαστικά η θέσμιση και ενσάρκωση ενός "μάγματος" κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, οι κεντρικές ανάμεσα στις οποίες είναι η τάση προς την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου, η ορθολόγηση»⁴⁸, τότε, στο βαθμό που οι μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες διέπονται από τις ίδιες αυτές τάσεις, δεν αποτελούν παρά μια άλλη έκφραση του ίδιου βασικά κοινωνικού σχηματισμού.

Από την άλλη μεριά, σε μια αυτόνομη κοινωνία, που βασίζεται στην αυτοδιεύθυνση όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής από όλα τα άτομα που συμμετέχουν στις αντίστοιχες δραστηριότητες, η κεντρική κοινωνική φαντασιακή σημασία που δημιουργείται είναι η τάση προς τον αυτοκαθορισμό, προς την αυτοθέσμιση της κοινωνίας, έτσι που η κοινωνία η ίδια υπάρχει και δικαιώνεται μόνο στο βαθμό που πραγματώνει το περιεχόμενό της: την αυτοδιεύθυνση. Η κρίση της σημερινής καπιταλιστικής ή μετα-καπιταλιστικής κοινωνίας συνίσταται ακριβώς στο ότι ήδη έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση οι θεσμισμένες σημασίες στις οποίες στηρίζονται, δηλαδή της ιεραρχίας μέσα στην κοινωνία (όπως υλοποιείται μέσα στην παραγωγή, στην οικογένεια, στην εκπαίδευση), της μισθωτής εργασίας, της σχέσης των φύλων, κ.λπ.

Στο διεθνές επίπεδο, η δημιουργία και διατήρηση μιας αυτόνομης κοινωνίας προϋποθέτει την αναίρεση των δεσμών εξάρτησης· προϋποθέτει το σπάσιμο των δεσμών με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά ή με τους μηχανισμούς που δένουν τους λαούς των μετα-καπιταλιστικών κοινωνιών στις «σοσιαλιστικές» μητροπόλεις· προϋποθέτει, σε τελική ανάλυση, τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αυτοκαθοριζόμενης κοινωνίας. Κάθε άλλη «αλλαγή» δεν μπορεί παρά να καταλήξει στη δημιουργία νέων μορφών εξάρτησης και εκμεταλλευτικών σχέσεων στο εσωτερικό και στο διεθνές επίπεδο, αντικαθιστώντας απλώς το ένα σύστημα ιεραρχίας και εξάρτησης με το άλλο.

9. Σχέσεις εξάρτησης στις καπιταλιστικές χώρες

Το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα μια και η χώρα μας αποτελεί τμήμα του, συνίσταται από μια μόνο καπιταλιστική οικονομία (μια ολότητα) που αναδύ-

θηκε ιστορικά το 16ο αιώνα (κατ' άλλους αργότερα). Κράτη-έθνη αποτελούν απλώς μονάδες αυτής της ολότητας· στο βαθμό δηλαδή που τα κράτη υπάρχουν, υπάρχουν για την ολότητα⁴⁹. Οι χώρες-μέλη της ολότητας αυτής αποτελούν, επομένως, ως σύνολο, ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα, με την έννοια του χαρακτηρισμού τους από μια αυτάρκη κοινωνικο-οικονομική δομή, που βασίζεται στον εκτεταμένο καταμερισμό εργασίας, παρά την ύπαρξη πολλών χωριστών πολιτικών / πολιτιστικών ενοτήτων στα πλαίσια του. Το σύστημα λοιπόν αυτό αποτελεί, βασικά, μια οικονομική ενότητα, όπου οι οικονομικοί παράγοντες λειτουργούν σε μια περιοχή ευρύτερη από την περιοχή που ελέγχουν οι χωριστές πολιτικές ενότητες (κράτη-έθνη).

Ο καταμερισμός εργασίας που περιλαμβάνει η παγκόσμια αυτή ολότητα συνεπάγεται ότι διαφορετικές περιοχές εκτελούν διαφορετικά καθήκοντα. Ο καταμερισμός, όμως, αυτός είναι όχι μόνο λειτουργικός (βάσει επαγγελμάτων / καθηκόντων) αλλά και γεωγραφικός, ενώ μόνο εν μέρει είναι αποτέλεσμα οικολογικών παραγόντων. Κυρίως, είναι συνάρτηση της κοινωνικής οργάνωσης εργασίας, που μεγεθύνει και νομιμοποιεί την ικανότητα των κυρίαρχων μονάδων μέσα στο σύστημα να παίρνουν μεγαλύτερο τμήμα του πλεονάσματος. Έτσι, οι μηχανισμοί της αγοράς, που κατανέμουν τους παραγωγικούς πόρους στα πλαίσια αυτής της ολότητας, εξασφαλίζουν μια «αντικειμενική» ιεραρχία, η οποία εκφράζεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο κατανομής επαγγελματικών καθηκόντων: καθήκοντα, δηλαδή, που απαιτούν υψηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας και κεφαλαιοποίησης «διαφυλάσσονται» για τις κορυφές της ιεραρχικής πυραμίδας, που χαρακτηρίζονται, αντίστοιχα, από περισσότερο ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, ενδογενή τεχνολογία, υψηλή παραγωγικότητα και υψηλούς μισθούς. Αντίθετα, καθήκοντα που απαιτούν χαμηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας «προορίζονται» για τις εξαρτημένες μονάδες, που χαρακτηρίζονται από λιγότερο ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, μεγάλο βαθμό ανισομερούς ανάπτυξης, εξαρτημένη τεχνολογία, χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλούς μισθούς.

Παρόλο που τα πολιτικά σύνορα μέσα στην καπιταλιστική ολότητα δεν ταυτίζονται με τα οικονομικά, το επίπεδο της εθνικής οικονομίας⁵⁰ είναι το επίπεδο όπου καθορίζονται μερικές πολύ σημαντικές παράμετροι (όχι μόνο οικονομικές) και συνθήκες λειτουργίας μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Δεδομένου δηλαδή ότι τα πολιτικά σύνορα (κράτη) είναι μικρότερα από τα οικονομικά, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι το κάθε κράτος θα αντανακλά διαφορετικά οικονομικά καθήκοντα και διαφορετική δύναμη στην παγκόσμια αγορά. Ο βαθμός που τα διάφορα κράτη έχουν

τη δυνατότητα να επηρεάζουν τις θεμελιώδεις συνθήκες λειτουργίας της οικονομίας τους εξαρτάται από τη θέση που κατέχουν μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική ιεραρχία, θέση, που καθορίζεται από την οικονομικο-πολιτική δύναμη τους, η οποία με τη σειρά της προσδιορίζεται ως αποτέλεσμα της Κοινωνικής Πράξης, στο εσωτερικό, κυρίως, της εθνικής οικονομίας και της αλληλεπίδρασης της με τις αντικειμενικές συνθήκες. Όσο, για παράδειγμα, πιο ισχυρή είναι η κρατική μηχανή (και τα κυρίαρχα κράτη διαθέτουν ισχυρότερες κρατικές μηχανές από τα εξαρτημένα, και λόγω του μεγαλύτερου βαθμού ολοκλήρωσης των δομών τους, αλλά και γιατί υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας των πρώτων σε σχέση με την εξασθένηση αυτής των δευτέρων) τόσο πιο μεγάλη η ικανότητα της να διαμορφώνει την παγκόσμια και εθνική αγορά ανάλογα με τα συμφέροντα που εκπροσωπεί. Αυτός ο ρόλος του κράτους μπορεί να εξηγήσει τη σημασία που εξακολουθεί να έχει ο εθνικισμός σήμερα, μια και οι κύριες κοινωνικές συγκρούσεις αναφέρονται όχι μόνο σ' αυτές μεταξύ κοινωνικών ομάδων στο εσωτερικό ενός κράτους αλλά και σ' εκείνες μεταξύ ομάδων που ελέγχουν διαφορετικούς κρατικούς μηχανισμούς.

Έτσι, η δομή των εθνικών οικονομιών διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα, είτε αναφερόμαστε σε κυρίαρχες είτε σε εξαρτημένες χώρες. Οι σχέσεις, επομένως, του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω, αποτελούν μόνο τη γενική συνθήκη στον καθορισμό της δομής της εθνικής οικονομίας· η ειδική συνθήκη προσδιορίζεται από το ρόλο που παίζει το κράτος σε κάθε ιστορική φάση.

Στην περίπτωση ειδικά των εξαρτημένων εθνικών οικονομιών, η σχέση εξάρτησης προσδιορίζει τόσο τα όρια όσο και τις μορφές ανάπτυξης⁵¹ της εξαρτημένης μονάδας· αν, δηλαδή, η τελευταία βρίσκεται σε ένα επίπεδο ανάπτυξης διαφορετικό από το κράτουν στις κυρίαρχες μονάδες, η συνέπεια της εισόδου / συμμετοχής της στην ολότητα είναι μια διαστρεβλωμένη ανάπτυξη, που αποτελεί, επομένως, σύμπτωμα ετεροκαθορισμού.

Με άλλα λόγια, με δεδομένη την οικονομική αλληλεπίδραση που επιβάλλει ο παγκόσμιος καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, οι χώρες στις οποίες η αναπτυξιακή διαδικασία καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από τις αναπτυγμένες χώρες (λόγω του ότι αποτελούν τις κυρίαρχες μονάδες μέσα στην ολότητα) αναγκαστικά αφήνουν τη διαδικασία αυτή να καθορίζεται βάσει *εξωτερικών* συμφερόντων / κινήτρων / σκοπών / αναγκών, που επιβάλλουν και τις ανάλογες στρατηγικές / τακτικές για την επίτευξη τους. Εφόσον, λοιπόν, τα συμφέροντα / ανάγκες των εξαρτημέ-

νων μονάδων δε συμπίπτουν αναγκαστικά με αυτά των κυρίαρχων, οι πρώτες αναγκάζονται να εφαρμόζουν στρατηγικές / πολιτικές που δε συμβιβάζονται πάντοτε με τα δικά τους συμφέροντα / ανάγκες.

Η διαδικασία ανάπτυξης των σημερινών αναπτυγμένων χωρών ήταν διαφορετική από αυτή που χαρακτηρίζει σήμερα τις εξαρτημένες χώρες, ακριβώς γιατί ήταν αυτόχθονη και *εσωστρεφής*. Τον καιρό της ανόδου του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος οι χώρες αυτές αποτελούσαν τα «ιδρυτικά μέλη» μιας ολότητας, όπου η ιεραρχική θέση των μελών καθοριζόταν από την οικονομική δύναμή τους. Αντίθετα, οι χώρες που προστέθηκαν μεταγενέστερα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (οι οποίες φυσικά αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία), όταν δηλαδή τα ιδρυτικά μέλη είχαν ήδη αναπτύξει ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, αναγκαστικά έπρεπε να ακολουθήσουν μια *εξωστρεφή* αναπτυξιακή διαδικασία. Η διαστρέβλωση, επομένως, των δομών των εξαρτημένων χωρών έχει να κάνει με την ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας έγινε η ενσωμάτωσή τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η εξωστρέφεια είναι υπο-προϊόν ανταγωνισμού μέσω των δυνάμεων της αγοράς: οι σημερινές εξαρτημένες χώρες έγιναν εξωστρεφείς, αφού το σύστημα εισήχθη σ' αυτές απ' έξω και κάθε προσπάθεια να αναπτυχθούν εσωστρεφώς ήταν μάταιη, τη στιγμή που άλλες οικονομίες ήταν ήδη σε θέση να επηρεάσουν αποφασιστικά την εσωτερική τους αγορά⁵².

Η ασύμμετρη, λοιπόν, εξάρτηση των εξαρτημένων χωρών από τις κυρίαρχες σημαίνει ότι η *ποιοτική* ανάπτυξή τους, η διάρθρωση δηλαδή της δομής τους (οικονομικής / πολιτικής / πολιτιστικής) προσδιορίζεται «απ' έξω» με ετεροκαθοριστικό τρόπο. Αντίθετα, η συμμετρική εξάρτηση (αλληλεξάρτηση) των κυρίαρχων μονάδων στην ολότητα δεν έχει σημαντικές ποιοτικές συνέπειες στη διάρθρωση των δομών τους, μια και οι δομές των χωρών αυτών είναι παρόμοιες, με μεγάλο βαθμό ολοκλήρωσης, ώστε να μην τίθεται θέμα διαστρέβλωσής τους. Η αλληλεξάρτηση, επομένως, των χωρών αυτών έχει κυρίως συνέπειες στην *ποσοτική* τους ανάπτυξη, στην εξάπλωση των δομών τους αλλά όχι και στην ποιοτική διάρθρωσή τους. Η τελευταία συνήθως αλλάζει κατά τρόπο ομοιόμορφο, ως συνέπεια, για παράδειγμα, τεχνολογικών εξελίξεων που αλλάζουν τη γενική μορφή του καταμερισμού εργασίας στην ολότητα. Αλλά και τότε οι κυρίαρχες χώρες «αποφασίζουν», με τον όγκο τους και τη δύναμή τους, τη μορφή που θα πάρει ο νέος καταμερισμός, ενώ οι εξαρτημένες χώρες δεν έχουν παρά να συμμορφωθούν στις μεταβολές.

Όλες, όμως, οι διαδικασίες αυτές, όπως υποθέσαμε παραπά-

νω, προσδιορίζουν τη γενική μόνο δομή της εθνικής οικονομίας, αποτελούν δηλαδή τη γενική συνθήκη που καθορίζει τα πλαίσια μέσα στα οποία εκτυλίσσεται ή δραστηριότητα μιας εθνικής οικονομίας. Το συγκεκριμένο, όμως, περιεχόμενο που παίρνει κάθε φορά μια εθνική οικονομία προσδιορίζεται κυρίως από την κρατική δραστηριότητα, η οποία με τη σειρά της παίρνει καθορισμένο περιεχόμενο ανάλογα με την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης στο εσωτερικό του κράτους-έθνους, σε σχέση με τις αλλαγές των αντικειμενικών συνθηκών.

Συμπερασματικά, για να επανέλθουμε στο παράδειγμα της ΕΟΚ, η χώρα μας μέχρι την ημέρα που έγινε πλήρες μέλος της Κοινότητας (1/1/1981) αποτελούσε μια περίπτωση εξαρτημένης εθνικής οικονομίας: η οικονομική (αλλά και η πολιτική / πολιτιστική) δομή της προσδιοριζόταν α) από τον καταμερισμό εργασίας μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (στοιχείο εξάρτησης), β) από τις δραστηριότητες του κράτους στον καθορισμό των όρων και μορφών οικονομικής λειτουργίας στον ελληνικό χώρο (στοιχείο εθνικής οικονομίας). Έτσι, στο βαθμό που το στοιχείο εξάρτησης επέτρεπε τη λήψη τέτοιων μέτρων (και ο βαθμός αυτός ποικίλλει ιστορικά ανάλογα με την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες αντικειμενικές συνθήκες στην Ελλάδα και στο παγκόσμιο σύστημα - βλ. για παράδειγμα την ενίσχυση του στοιχείου (β) στην περίοδο 1932-40 και, αντίστροφα, την εξασθένησή του στην περίοδο του διεθνούς οικονομικού ελέγχου στα τέλη του περασμένου αιώνα), μπορούσε το κράτος να παίρνει μέτρα προστασίας (προστατευτικοί δασμοί, κ.λπ.) που βοηθούσαν το μη εξαρτημένο τμήμα της οικονομίας μας να ανταπεξέρχεται στο συναγωνισμό με τις κυρίαρχες χώρες.

Ως συνέπεια όμως της εισόδου μας στην Κοινή Αγορά και ως συνάρτηση του βαθμού ανάπτυξης της ευρωπαϊκής κρατικής εξουσίας (που σημαίνει, όπως είδαμε, της εξουσίας των κυρίαρχων μονάδων μέσα στην ολότητα ΕΟΚ), το στοιχείο εθνικής οικονομίας θα πρέπει να αναμένεται να ατονεί όλο και περισσότερο, σε σχέση με το στοιχείο εξάρτησης. Μπορεί, για παράδειγμα, να δειχτεί ότι ως συνέπεια της ένταξής μας και της άρσης των προστατευτικών δασμών, που επέτρεπαν σε μερικούς κλάδους της οικονομίας μας να αντιμετωπίζουν τον ξένο συναγωνισμό και να συμβάλλουν έτσι στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η αναπτυξιακή διαδικασία θα εξαρτηθεί από τη μαζική εισροή ξένου κεφαλαίου. Δηλαδή, κάθε συνέχιση της ανάπτυξης θα είναι συνάρτηση της μεγαλύτερης εξάρτησης της οικονομίας μας⁵³.

Ακόμα, με μια πλήρη ανάπτυξη της ευρωπαϊκής κρατικής εξουσίας, εθνική οικονομία θα αποτελεί ο χώρος της ΕΟΚ και όχι της

Ελλάδας στην περίπτωση αυτή το στοιχείο εθνικής οικονομίας (που προσδιορίζεται από τον ελληνικό χώρο), ως στοιχείο καθορισμού της δομής της χώρας μας, θα εξαφανιστεί τελείως και η εξάρτησή μας από τις κυρίαρχες μονάδες στην ευρωπαϊκή ολότητα θα είναι πλήρης.

Οι συνέπειες, επομένως, της ένταξής μας στην ΕΟΚ θα μπορούσαν να εξεταστούν στα πλαίσια μιας διαδικασίας όπου οι αντικειμενικοί μηχανισμοί που λειτουργούν μέσα σε ένα ιεραρχικό καπιταλιστικό υποσύνολο (ΕΟΚ) - μηχανισμοί που αναγκαστικά ευνοούν τα ισχυρότερα οικονομικά μέλη - αφήνονται όλο και περισσότερο ελεύθεροι να λειτουργούν μέσα στον ελληνικό χώρο, ενώ, αντίστοιχα, οι βαθμοί ελευθερίας του ελληνικού κράτους στον έλεγχο των μηχανισμών αυτών θα λιγοστεύουν συνεχώς. Είναι, λοιπόν, προφανής η ανάγκη για τις περιφερειακές χώρες μέσα στην ΕΟΚ να πιέσουν για τη διαμόρφωση «ειδικών καθεστώτων» σχετικά με αυτές. Η σύναψη παρόμοιων ειδικών συμφωνιών θα επέτρεπε την αύξηση των βαθμών ελευθερίας της κρατικής εξουσίας των χωρών αυτών και, επομένως, την ενίσχυση του στοιχείου εθνικής οικονομίας σε βάρος του στοιχείου εξάρτησης.

10. Η έννοια της οικονομικής εξάρτησης

Με βάση τη γενική αυτή έννοια της εξάρτησης μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στη διατύπωση της έννοιας «οικονομική εξάρτηση». Ακολουθώντας έναν από τους βασικούς μελετητές του φαινομένου, τον T. Dos Santos⁴, μπορούμε να ορίσουμε την εξάρτηση ως μία «καθορίζουσα» (conditioning) κατάσταση, μια κατάσταση δηλαδή που καθορίζει τα όρια αλλά και τις δυνατότητες δράσης, κατά τρόπο που τόσο τα όρια όσο και οι μορφές ανάπτυξης της εξαρτημένης χώρας προσδιορίζονται όχι από την ίδια αλλά από την ανάπτυξη και επέκταση μιας άλλης οικονομίας (ή σειράς οικονομιών) στην οποία η πρώτη υπόκειται. Η σχέση, λοιπόν, αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών και μεταξύ αυτών και της παγκόσμιας αγοράς παίρνει τη μορφή εξάρτησης, όταν μερικές χώρες (οι μητροπόλεις) μπορούν και επεκτείνονται και αναπαράγονται αυτοδύναμα, ενώ άλλες (οι εξαρτημένες) μπορούν και αναπτύσσονται μόνο ως αποτέλεσμα της επέκτασης των πρώτων.

Επομένως, οι κεντρικοί σχηματισμοί αποτελούν μια ολοκληρωμένη ενότητα, τόσο όσον αφορά τις σχέσεις των παραγωγικών τομέων μεταξύ τους όσο και αναφορικά με τη σχέση της εγχώριας

παραγωγής προς τη ζήτηση. Η ζήτηση δηλαδή προσδιορίζεται, θεσμικά, σε εθνική βάση, ως συνάρτηση της εγχώριας αύξησης της παραγωγικότητας και η όλη αναπτυξιακή διαδικασία καθορίζεται στα πλαίσια ενός αυτόνομου εθνικού πλαισίου (αυτο-κεντρική ή εσωστρεφής συσσώρευση). Αντίθετα, στους περιφερειακούς σχηματισμούς, η όλη αναπτυξιακή διαδικασία αποτελεί ενιαίο τμήμα της διεθνούς παραγωγής, ενώ η ζήτηση αποτελεί συνάρτηση της συγκυρίας στη διεθνή αγορά. Συνεπώς, η διαδικασία εκβιομηχάνισης των χωρών αυτών εξαντλείται στα πλαίσια της ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ενώ τόσο ο μηχανικός εξοπλισμός υψηλής τεχνολογίας όσο και η ίδια η τεχνολογία / σχεδιασμός / εφαρμοσμένη έρευνα δεν παράγονται σ' αυτές αλλά εισάγονται από το κέντρο (εξωστρεφής συσσώρευση).

Η έννοια, επομένως, της οικονομικής εξάρτησης δεν αποκλείει καθόλου την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος ή της βιομηχανικής παραγωγής της εξαρτημένης χώρας· το ποσόν όμως και ποιόν αυτής της ανάπτυξης καθορίζεται από τη σχέση της εξάρτησης, μια και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διάρθρωση - όχι μόνο της παραγωγής αλλά και της κατανάλωσης - καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το χαρακτήρα της εξαρτημένης σχέσης. Αυτό είναι και το πιο σημαντικό στοιχείο της έννοιας «εξάρτηση»: ότι δηλαδή η μορφή της οικονομικής εξάρτησης καθορίζει όχι μόνο τις διεθνείς σχέσεις των εξαρτημένων χωρών αλλά και την εσωτερική οικονομική (εκτός από την κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική) δομή τους. Με βάση επομένως την έννοια αυτή, μπορούμε να δούμε την εσωτερική κατάσταση αυτών των χωρών ως οργανικό τμήμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμα μπορούμε, χρησιμοποιώντας την έννοια αυτή, να αντιληφθούμε ότι η οικονομική εξάρτηση δεν είναι απλώς μια «εξωτερική σχέση» (π.χ., η εξαγωγή τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος μέσω των επαναπατριζόμενων κερδών, τόκων, κ.λπ., ή το γεγονός ότι οι εξαρτημένες χώρες είναι συνήθως καταδικασμένες να ανταλλάσσουν ημι-κατεργασμένα προϊόντα με τα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας των αναπτυγμένων χωρών) που επιβάλλεται από το εξωτερικό παρά τη θέληση της εξαρτημένης χώρας. Η οικονομική εξάρτηση δεν είναι βασικά πρόβλημα δορυφοροποίησης - οπότε και θα ήταν σχετικά απλή η λύση του προβλήματος με το σπάσιμο των δεσμών με τη μητρόπολη - αλλά μάλλον θέμα ενίσχυσης ορισμένου τύπου εσωτερικών δομών που «καθορίζονται» από μια κατάσταση διεθνούς εξάρτησης, θα μπορούσαμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε την οικονομική εξάρτηση ως *εσωτερικό* και αναπόσπαστο στοιχείο της εξαρτημένης κοινωνίας.

Πιο συγκεκριμένα, το είδος της ανάπτυξης που σημειώνεται

στις εξαρτημένες χώρες δεν οφείλεται σε καμιά διεθνή συνωμοσία των μεγάλων δυνάμεων ή του πολυεθνικού κεφαλαίου (αν και τέτοιες συνειδητές προσπάθειες δε λείπουν· βλ., π.χ., άρθρο καθηγητή Νικολαΐδη για το πώς Ευρωπαίοι και αμερικανική αποστολή αντιδρούσαν «μετά πραγματικής λύσσας» στην εκβιομηχάνιση της Ελλάδας τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια⁵⁵) αλλά στην ελεύθερη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς στα πλαίσια:

- Εμπορικών σχέσεων που θεμελιώνονται στην άνιση ανταλλαγή. Η άνιση αυτή ανταλλαγή βασίζεται στο γεγονός ότι οι μισθοί στο κέντρο έχουν (ιστορικά) διαμορφωθεί σε υψηλότερα επίπεδα απ' ό,τι στην περιφέρεια, χωρίς να αντιστοιχούν όμως σε ανάλογες διαφορές παραγωγικότητας. Ένδειξη της άνισης αυτής ανταλλαγής αποτελεί η χειροτέρευση των όρων του εμπορίου των εξαρτημένων χωρών, που συνεπάγεται σημαντική εκροή πλεονάσματος και αντίστοιχη επιβάρυνση στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Ε).
- Πιστωτικών σχέσεων που βασίζονται στο μονοπωλιακό έλεγχο των διεθνών χρηματοδοτικών πηγών.
- Τεχνολογικών σχέσεων που βασίζονται στο μονοπώλιο μιας πολύπλοκης και προχωρημένης τεχνολογίας (βλ. κεφ. Ε). Αυτού του είδους οι σχέσεις σημαίνουν για τις εξαρτημένες χώρες όχι μόνο απώλεια τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος που παράγεται εγχώρια, ή απώλεια του ελέγχου στις παραγωγικές τους δυνάμεις αλλά, το σπουδαιότερο, περιορισμό της ανάπτυξης και καθορισμό της μορφής της εσωτερικής τους αγοράς.

Η οικονομική εξάρτηση, πρέπει να τονίσουμε εδώ, είναι μια μεταβλητή συνθήκη, που υπόκειται δηλαδή σε αλλαγές περιεχομένου και μορφής σύμφωνα με τις αντίστοιχες μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Τέτοιες μεταβολές όμως, όπως τουλάχιστον έγινε φανερό στον αιώνα μας, δε διακόπτουν τη σχέση εξάρτησης αλλά απλώς οδηγούν από τον ένα τύπο οικονομικής εξάρτησης στον άλλο, σύμφωνα με τις αντίστοιχες αλλαγές στην οικονομική δομή των μητροπόλεων και των εξαρτημένων χωρών. Οι αλλαγές αυτές δεν κατανέμονται, βέβαια, ομοιόμορφα σε ολόκληρη την περιφέρεια, όπως δεν κατανέμονται ομοιόμορφα και στο κέντρο.

Ως συνέπεια αυτής της άνισης ανάπτυξης η περιφέρεια ούτε είναι ούτε υπήρξε ποτέ μια ομοιογενής οντότητα και το ίδιο ισχύει, φυσικά, και για το κέντρο. Γι' αυτό, άλλωστε, αναφερθήκαμε σε βαθμούς εξάρτησης και αλληλεξάρτησης. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να κάνουμε διάκριση μεταξύ περιφέρειας, ημι-περιφέρειας, κ.λπ., όπως, αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ ηγεμονικών μητροπόλεων και μη. Σε ένα σχετικά υψηλό επίπεδο αφαίρεσης μπορούμε να κάνουμε διάκριση, γενικά, μετα-

ξύ κυρίαρχων και εξαρτημένων χωρών, βάσει του κριτηρίου της οικονομικής δύναμης, όπως εκφράζεται από το βαθμό εσωστρέφειας στην ανάπτυξη. Οι διαφορές αυτές στο βαθμό εσωστρέφειας καταλήγουν, με τη σειρά τους, σε σημαντικές διαφορές στο βαθμό ανισομέρειας της ανάπτυξης, σε διαφορετικούς τύπους παραγωγικής και καταναλωτικής δομής, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

Ο παλιός διεθνής καταμερισμός εργασίας, που επικρατούσε βασικά στην προπολεμική περίοδο, επέβαλε στην περιφέρεια τον τύπο συσσώρευσης που έχει ονομαστεί «προαγωγή εξαγωγών»⁵⁶: η περιφέρεια, δηλαδή, ειδικευόταν στην παραγωγή και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών με αντάλλαγμα βιομηχανικά προϊόντα από το κέντρο. Για τις μητροπόλεις, αντίστοιχα, ο διεθνής αυτός καταμερισμός συνεπαγόταν ένα αδυσώπητο κυνηγητό αγορών προς διάθεση των προϊόντων τους και προμήθεια των πρώτων υλών που χρειαζόνταν για την ανάπτυξή τους.

Στη μεταπολεμική περίοδο, μια σειρά δομικές αλλαγές στο κέντρο (δημιουργία του «κράτους-πρόνοια», ρόλος εργατικών σωματείων στη διαδικασία καθορισμού των πραγματικών μισθών, τεχνολογικές μεταβολές) οδήγησαν σ' ένα καινούριο καταμερισμό εργασίας, που είχε σημαντικές συνέπειες τόσο για το κέντρο όσο και για την περιφέρεια. Έτσι, στο κέντρο άρχισε μια εντατική συσσώρευση κεφαλαίου που συνοδεύτηκε από συστηματικό έλεγχο της μαζικής κατανάλωσης, τόσο άμεσα, από το κράτος (εφαρμογή κεϋνσιανής πολιτικής στα πλαίσια του κράτους-πρόνοια), όσο και έμμεσα, από τα εργατικά σωματεία, που εξασφάλιζαν ότι η αύξηση των πραγματικών μισθών θα ήταν σε αρμονία με την αύξηση παραγωγικότητας και τιμών.

Στα πλαίσια του καινούριου αυτού καταμερισμού εργασίας, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων από το κέντρο έπαψαν να παίζουν τον παλιό τους ρόλο στο ρυθμό συσσώρευσης⁵⁷. Ακόμα, ως συνέπεια της μείωσης των κερδών στο κέντρο, που επέφερε η ένταση του αγώνα των εργαζομένων για αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργασίας και κατά του κεφαλαίου στη δεκαετία του '60 (ένταση όχι άσχετη με το κράτος-πρόνοια και τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης), σημειώνεται μια έξοδος επενδυτικού κεφαλαίου τόσο από τη μια μητροπολιτική χώρα στην άλλη όσο και από το κέντρο γενικά προς την περιφέρεια.

Μια σειρά θεσμικές (τεχνολογικές κυρίως) μεταβολές έκαναν την έξοδο αυτή του επενδυτικού κεφαλαίου προς την περιφέρεια ευκολότερη, αλλά ως ένα βαθμό και αναγκαία, στα πλαίσια της δυναμικής της συσσώρευσης κεφαλαίου⁵⁸. Τέτοιες μεταβολές ήταν η ανάπτυξη μιας διεθνούς αγοράς εργασίας, όπου η προσφορά εργασίας είναι πλήρως ελαστική, με πραγματικούς μισθούς

που είναι πολύ χαμηλότεροι από αυτούς που επικρατούν στο κέντρο και με διαφορές στην παραγωγικότητα που είναι πολύ μικρότερες από αυτές των μισθών. Ακόμα η ανάπτυξη τεχνολογίας και οργάνωσης εργασίας που επιτρέπει το σπάσιμο σύνθετων παραγωγικών διαδικασιών σε απλές λειτουργίες, που μπορούν να γίνουν στο επίπεδο ανειδίκευτης εργασίας. Τέλος, η ανάπτυξη της τεχνολογίας μεταφορών και επικοινωνιών, που αποδεσμεύει την τοποθεσία και διεύθυνση παραγωγής από τους περιορισμούς των γεωγραφικών αποστάσεων.

Η έξοδος αυτή επενδυτικού κεφαλαίου προς την περιφέρεια (στην οποία βασικό ρόλο έπαιξαν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις) δημιούργησε, για πρώτη φορά, τη δυνατότητα *μερικής* εκβιομηχάνισης στις εξαρτημένες χώρες και οδήγησε στη διαδικασία που ονομάστηκε «εξαρτημένη εκβιομηχάνιση». Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η μόνη απόπειρα για εκβιομηχάνιση στην περιφέρεια που είχε εκδηλωθεί, πριν από την έξοδο του πολυεθνικού κεφαλαίου προς αυτή, ήταν της μορφής που ονομάστηκε «υποκατάσταση εισαγωγών». Ο τύπος αυτός περιφερειακής συσσώρευσης αφορά την τοπική παραγωγή καταναλωτικών αγαθών τα οποία προηγουμένως έπρεπε να εισαχθούν από το κέντρο. Είναι ο τύπος που αναπτύχθηκε σε πολλές εξαρτημένες χώρες στις δεκαετίες του '40 και του '50 και ο οποίος βρισκόταν ήδη στο τελικό του στάδιο στην αρχή της δεκαετίας του '60, λόγω της στροφής των όρων του εμπορίου εναντίον των εξαρτημένων χωρών καθώς και λόγω του μικρού μεγέθους της αγοράς των χωρών αυτών.

Οι δύο βασικοί τύποι περιφερειακής συσσώρευσης που αντιστοιχούν στη διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης είναι ο τύπος που ονομάστηκε «υποκατάσταση εξαγωγών» και ο τύπος που αποτελεί συνδυασμό της υποκατάστασης εισαγωγών με την υποκατάσταση εξαγωγών. Ο πρώτος τύπος αφορά την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων για την εξωτερική αγορά που, συνήθως, αναλαμβάνεται από το μητροπολιτικό επενδυτικό κεφάλαιο. Τα παραγωγικά στάδια που μεταφέρονται στην περιφέρεια αφορούν, κυρίως, εργασία αποσπασματικού και επαναληπτικού χαρακτήρα. Πρόκειται, δηλαδή για *μερική* μεταφορά της μητροπολιτικής παραγωγής στην περιφέρεια, που δεν έχει βέβαια σχέση με τη δημιουργία νέου κέντρου. Ως αποτέλεσμα του τύπου αυτού συσσώρευσης, δημιουργείται μια ημι-περιφέρεια στην 'Απω Ανατολή (Χονκ-Κονγκ, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Ν. Κορέα), στη Λατινική Αμερική (Βραζιλία, Μεξικό) και στη Νότια Ευρώπη (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα).

Η ημι-περιφέρεια αυτή παρουσιάζει σημαντική αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος και των βιομηχανικών εξαγωγών στις τε-

λευταίες δύο δεκαετίες. Η κινητήρια δύναμη αυτής της «εκβιομηχάνισης» σε μερικές χώρες ήταν η εξωτερική αγορά⁵⁹ ενώ σε άλλες το ξένο κεφάλαιο, που στρεφόταν βασικά στην ντόπια αγορά (Βραζιλία). Ανεξάρτητα, όμως, από το χαρακτήρα της κινητήριας δύναμης, το κοινό χαρακτηριστικό αυτής της εκβιομηχάνισης ήταν ότι αφορούσε παραγωγικούς κλάδους (συνήθως κλάδους έντασης εργασίας, όπου η περιφέρεια είχε το συγκριτικό πλεονέκτημα των χαμηλών ημερομισθίων - είδη ένδυσης, υφαντικά, ηλεκτρονικά)⁶⁰ και παραγωγικά στάδια που δεν απαιτούν υψηλά επίπεδα ειδίκευσης (συνήθως ανειδίκευτη συναρμολόγηση). Αντίθετα, τα στάδια παραγωγής που απαιτούσαν υψηλά επίπεδα ειδίκευσης καθώς και αυτά που περιλάμβαναν την έρευνα/σχεδιασμό παρέμεναν μονοπώλιο του κέντρου. Πρωταρχικό, επομένως, χαρακτηριστικό αυτής της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, που συνεπαγόταν την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας στην περιφέρεια, ήταν η αυξανόμενη εισαγωγή μηχανισμού και τεχνολογίας από το κέντρο.

Στη δεκαετία του '70 η εξαρτημένη αυτή εκβιομηχάνιση παίρνει μια καινούρια μορφή, που συνδύαζε τον τύπο υποκατάστασης εισαγωγών με τον τύπο υποκατάστασης εξαγωγών, στα πλαίσια μιας απόπειρας ενσωμάτωσης υψηλότερων σταδίων παραγωγής και τεχνολογίας (βλ. για παράδειγμα την ανάπτυξη αυτοκινητοβιομηχανίας στην Ισπανία, Βραζιλία, ναυπηγείων στη Ν. Κορέα, κ.λπ.). Η παραγωγή δηλαδή αυτή αποβλέπει είτε στην ικανοποίηση της εσωτερικής αγοράς είτε / και στην εξωτερική αγορά. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, όμως, αυτής της εκβιομηχάνισης είναι ότι δε στηρίζεται βασικά στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο όπως πριν, αλλά στο ξένο δανειακό κεφάλαιο⁶¹: είτε στον κρατικό δανεισμό που χρηματοδοτεί τα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών, τα οποία δημιουργεί η πάντα παρούσα ανάγκη εισαγωγής μηχανισμού και τεχνολογίας, είτε στον ιδιωτικό δανεισμό.

Το γεγονός ότι η καινούρια αυτή μορφή εξαρτημένης εκβιομηχάνισης βασίζεται στο δανειακό και όχι στο επενδυτικό κεφάλαιο δεν κλονίζει τη σχέση εξάρτησης, όπως μερικοί μαρξιστές αναλυτές αποπειράθηκαν να υποστηρίξουν, με το επιχείρημα ότι οι ντόπιες κυρίαρχες τάξεις «επιλέγουν ελεύθερα» το δανεισμό για να χρηματοδοτήσουν την ανάπτυξη. Και αυτό γιατί, σε χώρες όπου ο τύπος συσσώρευσης έχει διεθνιστικό χαρακτήρα, ο δανεισμός δεν αποτελεί ελεύθερη επιλογή αλλά αναγκαία συνθήκη για τη συνέχιση και ενίσχυση της εξωστρεφούς συσσώρευσης⁶². Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι η εκβιομηχάνιση αυτή, που στηριζόταν στο δανειακό κεφάλαιο, πνέει τελευταία τα λοίσθια, ως συνέπεια της στενότητας χρήματος και των υψηλών επιτοκίων στο κέντρο,

που δημιούργησαν οι μονεταριστικές πολιτικές των μητροπόλεων⁶³. Αντίθετα, όμως, στις κυρίαρχες χώρες, όπου ο τύπος συσσώρευσης είναι αυτοκεντρικός, ο δανεισμός, με μια ήδη υπάρχουσα ολοκληρωμένη οικονομική δομή, παίζει ρόλο ενίσχυσης των εσωτερικών διεξόδων ανάπτυξης και της εσωστρέφειας⁶⁴.

Η εξαρτημένη αυτή εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο «καθορίζεται» από μια σειρά παράγοντες⁶⁵

- α) Την κατάσταση του εξαγωγικού τομέα, δεδομένου ότι η δυνατότητα νέων επενδύσεων εξαρτάται από την ύπαρξη του απαραίτητου συναλλάγματος για την αγορά μηχανισμού και ενδιάμεσων προϊόντων που δεν παράγονται εγχώρια. Αν, όπως συνήθως συμβαίνει, ο εξαγωγικός τομέας της οικονομίας ελέγχεται βασικά από το ξένο κεφάλαιο, τότε αυτό επιπροσθέτως σημαίνει συνεχείς εκροές κερδών, τόκων και κεφαλαίων και αυξανόμενη εξάρτηση (βλ. κεφ. Γ και Δ).
- β) Την κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών: διακυμάνσεις στο ισοζύγιο επηρεάζουν το ρυθμό βιομηχανικής ανάπτυξης τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, δεδομένου ότι η δανειοληπτική ικανότητα των χωρών αυτών εξαρτάται και από την κατάσταση του ισοζυγίου. Συγχρόνως, όμως, η ίδια η κατάσταση εξάρτησης οδηγεί σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Γ και Δ).
- γ) Το τεχνολογικό μονοπώλιο που ασκούν οι μητροπόλεις και το οποίο υποχρεώνει τις εξαρτημένες χώρες να πληρώνουν πατέντες, royalties, κ.λπ. για τη χρήση του εισαγόμενου μηχανισμού και μεθόδων παραγωγής (βλ. κεφ. Ε).

Οι συνέπειες της εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης στην παραγωγική δομή της χώρας αναφέρονται πρώτον, στο γεγονός ότι η ανισομέρεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης αναπαράγεται σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, στο εσωτερικό των εξαρτημένων χωρών. Ο λόγος του μεγαλύτερου αυτού βαθμού ανισομέρειας είναι ο μερικός χαρακτήρας που παίρνει η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, ο οποίος δεν οδηγεί στη δημιουργία ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Έτσι, παρουσιάζεται υπέρμετρη εξόγκωση ορισμένων τομέων και στασιμότητα άλλων, συνύπαρξη αποδοτικών, συγκεντρωμένων μονάδων και αντι-παραγωγικών μικρο-επιχειρήσεων (βλ. κεφ. Γ).

Δεύτερον, η παραγωγική δομή που δημιουργείται, ως συνέπεια της εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης, περιορίζει την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς:

- Με τον περιορισμό της αγοραστικής δύναμης της εργατικής τάξης μέσω των χαμηλών μισθών, που αποτελούν από τα βασικά στοιχεία του συγκριτικού πλεονεκτήματος που προσφέρουν οι

εξαρτημένες χώρες στους επενδυτές των μητροπόλεων. Από την άλλη μεριά, οι χαμηλοί μισθοί αποτελούν, κατά μία θεωρία⁶⁶, τη βάση της άνισης ανταλλαγής και της μεταφοράς πλεονάσματος από τις εξαρτημένες χώρες στις μητροπόλεις (βλ. κεφ. Ε).

- Με την υιοθέτηση τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου, που περιορίζει το ρυθμό απορρόφησης εργατικού δυναμικού και δημιουργίας νέων εισοδημάτων (βλ. κεφ. Γ και Ε).
- Με την εξαγωγή τμήματος του εγχώριου οικονομικού πλεονάσματος μέσω της εξαγωγής κερδών, τόκων, κ.λπ.⁶⁷.
- Με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση εισοδημάτων που συνεπάγεται ο μεγάλος βαθμός ανισομέρειας της εξωστρεφούς ανάπτυξης (βλ. κεφ. Γ). Ο μεγαλύτερος βαθμός ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος έχει σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνον όσον αφορά το μέγεθος της αγοράς και τη δυνατότητα ανάπτυξης εγχώριας μεταποιητικής βιομηχανίας που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά αλλά και αναφορικά με το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας και, επομένως, το ύψος απασχόλησης (βλ. κεφ. Γ). Ακόμα, ο μεγαλύτερος βαθμός περιφερειακής ανισότητας στις εξαρτημένες χώρες έχει αντίστοιχα σημαντικές επιπτώσεις στο ύψος και τη διάρθρωση της ζήτησης (και κατά συνέπεια στο μέγεθος της αγοράς), αλλά και στο περιβάλλον και την ποιότητα ζωής (βλ. κεφ. ΣΤ).

Οι συνέπειες όμως της μεγαλύτερης ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος δε σταματούν εδώ: δημιουργείται μια βασική αντίφαση μεταξύ του τι μπορεί να παραχθεί με τις εγχώριες παραγωγικές πηγές από τη μια και της διάρθρωσης κατανάλωσης από την άλλη. Η αντίφαση αυτή, που προκύπτει από τη δεδομένη κατανομή εισοδήματος, ενισχύεται από την τάση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων των εξαρτημένων χωρών να μιμούνται τα καταναλωτικά πρότυπα των αναπτυγμένων. Δύο τρόποι υπάρχουν για να ξεπεραστεί η αντίφαση αυτή: η μεγαλύτερη αύξηση των εισαγωγών ή η ενίσχυση μιας διαδικασίας υποκατάστασης εισαγωγών, η οποία επίσης οδηγεί σε εισαγωγές των αναγκαίων κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών αλλά, όπως ήδη είδαμε, και στην πληρωμή δικαιωμάτων, κ.λπ. Έτσι, όχι μόνο η διάρθρωση της παραγωγής αλλά και η δομή της κατανάλωσης των εξαρτημένων χωρών καταλήγει στην επιδείνωση του χρόνιου προβλήματος του Ισοζυγίου Πληρωμών (βλ. κεφ. Γ και Δ).

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε, δηλαδή ότι τόσο το μέγεθος όσο και η διάρθρωση της εσωτερικής αγοράς καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το διεθνή καταμερισμό εργασίας, όπως διαμορφώνεται στα πλαίσια μιας παγκόσμιας αγοράς (της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά περιγράψαμε), έχει πολύ σημαντικές συνέ-

πειες για το χαρακτήρα της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των εξαρτημένων χωρών. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η όλη εξαρτημένη εκβιομηχάνιση εξαντλείται μέσα στη διαδικασία της παγκόσμιας καπιταλιστικής ενσωμάτωσης υπό τον έλεγχο του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, το περιορισμένο μέγεθος της εσωτερικής αγοράς (που εξαρτάται πολύ περισσότερο από το ύψος του κατά κεφαλήν εισοδήματος και την κατανομή του και πολύ λιγότερο από το μέγεθος της χώρας και την πυκνότητα πληθυσμού), σε συνδυασμό με τις ανάγκες της σύγχρονης τεχνολογίας και ανταγωνιστικότητας, που απαιτούν μεγάλη κλίμακα παραγωγής, πολύ λίγες δυνατότητες αφήνουν στο ντόπιο κεφάλαιο για τη δημιουργία σύγχρονων μονάδων που θα μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς σε κεφαλαιουχικά και διαρκή καταναλωτικά αγαθά⁶⁸.

Η συνέπεια είναι ότι το ντόπιο κεφάλαιο, που δεν έχει περιέλθει σε σχέση άμεσης εξάρτησης από το ξένο, όταν στρέφεται στη μεταποίηση, επιδιώκει κυρίως την κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς σε ελαφρά καταναλωτικά αγαθά, η παραγωγή των οποίων είναι σχετικά αποδοτική, ακόμα και σε μικρή κλίμακα παραγωγής. Οι μεταποιητικές, επομένως, μονάδες του ντόπιου κεφαλαίου, οι οποίες απευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας υπανάπτυκτης διάρθρωσης: μικρό μέγεθος, χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης, μικρή παραγωγικότητα, τεχνολογία έντασης εργασίας. Δεν είναι, όμως, η μεταποιητική δραστηριότητα που συγκεντρώνει τις προτιμήσεις του εγχώριου κεφαλαίου αλλά οι μη μεταποιητικές δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα (κατασκευές-οικοδομές) και οι δραστηριότητες του τριτογενούς (τουρισμός-υπηρεσίες που εξασφαλίζουν εύκολο και γρήγορο κέρδος.

Από την άλλη μεριά, οι σύγχρονες μονάδες που αναπτύσσονται στις εξαρτημένες χώρες ανήκουν κυρίως στις επόμενες δύο κατηγορίες:

α) μονάδες που παράγουν για την εξωτερική αγορά και ελέγχονται, συνήθως, από το ξένο κεφάλαιο. Οι μονάδες στη κατηγορία αυτή μπορούν ν' αντισταθμίσουν το μειονέκτημα της μικρής εσωτερικής αγοράς με τις πωλήσεις στο εξωτερικό

β) μονάδες που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο και απευθύνονται στην εσωτερική ή / και την εξωτερική αγορά. Οι μονάδες στη κατηγορία αυτή διαθέτουν οικονομικές, τεχνικές, χρηματοληπτικές πηγές καθώς και συγκριτικά πλεονεκτήματα που δεν μπορεί ν' αντισταθμίσει το ντόπιο κεφάλαιο. Ανήκουν στους δυναμικούς κλάδους της οικονομίας και ταξινομούνται, ιδιαίτερα όταν αποβλέπουν στην επεξεργασία πρώτων υλών, στη κατηγορία των «το-

μέων-κλειδιά» βλ. ορισμό κεφ. Γ). Αφορούν, ακόμα, κλάδους που σχετίζονται με τα ειδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα της κάθε εξαρτημένης χώρας σε πρώτες ύλες και με τα γενικά συγκριτικά (σε σχέση με τις βιομηχανικές χώρες) πλεονεκτήματα των χαμηλών μισθών, των προνομίων που παραχωρεί το κράτος στις ξένες επιχειρήσεις, κ.λπ. Τέλος, οι σύγχρονες αυτές μονάδες διακρίνονται για το μεγάλο μέγεθος μονάδων, τον υψηλό βαθμό παραγωγικότητας, το μικρό βαθμό απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού (εξαιτίας των προχωρημένων τεχνολογικά μεθόδων έντασης κεφαλαίου που εφαρμόζουν) καθώς και από ένα πολύ σημαντικό βαθμό συγκέντρωσης και μονοπωλιοποίησης (βλ. κεφ. Γ).

Παρενθετικά, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η οικονομία των σημερινών αναπτυγμένων χωρών πολύ λίγα κοινά στοιχεία παρουσίαζε, τον καιρό που γινόταν η εκβιομηχάνιση τους, με την οικονομία των σημερινών εξαρτημένων χωρών. Και αυτό γιατί το χαρακτηριστικό «εξάρτηση» ήταν ανύπαρκτο στη διαδικασία βιομηχανοποίησης τους. Έτσι, η διάρθρωση της παραγωγής τους δεν περιλάμβανε μερικούς υπερτροφικούς τομείς, που απευθύνονταν βασικά στην εξωτερική αγορά ή / και ελέγχονταν από το ξένο κεφάλαιο. Δεν είχαν, ακόμα, να αντιμετωπίσουν τη στέρηση τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος με τη μορφή εξαγόμενων κερδών, τόκων, πατέντων, κ.λπ. Δεν εξαρτιόνταν για τη διεύρυνση της παραγωγής τους από την εισαγωγή τεχνολογίας και εξοπλισμού από το εξωτερικό και, το σπουδαιότερο, οι υποψήφιοι βιομήχανοι τους δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό ισχυρών ξένων βιομηχανιών που παραμόρφωνε τη διάρθρωση των επενδύσεων και κατά συνέπεια της οικονομίας. Αλλά μια παρόμοια διαδικασία ανάπτυξης είναι οριστικά πια ανύπαρκτη σήμερα σε οποιαδήποτε υπανάπτυκτη χώρα που είναι ενσωματωμένη στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ανεξάρτητα από τις «Κανταφικές» ή «Γκαντικές» εθνικιστικές πολιτικές που θέλει να εφαρμόζει στο πολιτικό επίπεδο.

Σημειώσεις

1. Οι κοινωνικές ομάδες απαρτίζονται από άτομα που συνδέονται μεταξύ τους (ο βαθμός σύνδεσης τους είναι ανάλογος του βαθμού οργάνωσης και του βαθμού συνειδητοποίησης της κοινότητας των συμφερόντων τους) λόγω των κοινών στόχων / συμφερόντων τους (που δεν αναφέρονται αναγκαστικά στο οικονομικό επίπεδο) και των ιδεών, αισθημάτων, φιλοδοξιών που τις διαφοροποιούν από τις άλλες ομάδες. Η κοινωνική ομάδα είναι, επομένως, ευρύτερη έννοια από αυτή της κοινωνικής τάξης, που ορίζεται πρωταρχικά από τη θέση της στην οικονομική σφαίρα. Η τελευταία, όμως, δεν αποτελεί παρά τμήμα της δομής της ολότητας, που αποκτά ιδιαίτερη σημασία μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα. Τόσο δηλαδή στις προκαπιταλιστικές όσο και στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οικονομική δομή, αν και αποτελεί την αναγκαία συνθήκη, εν τούτοις δεν είναι και επαρκής, ούτε «σε τελική ανάλυση», για να εξηγήσει τις κοινωνικές διαιρέσεις και την ύπαρξη του κράτους. Οι κοινωνικές ομάδες που ελέγχουν την οικονομική και πολιτική διαδικασία αποτελούν την άρχουσα μειονότητα, ενώ οι υπόλοιπες την εξαρτημένη πλειονότητα. Επομένως το ερώτημα αν το πρωταρχικό κριτήριο που διακρίνει τις κοινωνικές ομάδες σε άρχουσες ή εξαρτημένες είναι οικονομικό (έλεγχος μέσω παραγωγής) ή πολιτικό (έλεγχος-κρατικού μηχανισμού) είναι θέμα της μορφής που παίρνουν οι σχέσεις εξάρτησης, θέμα δηλαδή ιστορικό.

2. Η κοσμοθεωρία ορίζεται ως το σύνολο των ιδεών, συναισθημάτων, φιλοδοξιών που ενώνει τις κοινωνικές μονάδες. Φυσικά, η κοσμοθεωρία πρέπει να θεωρηθεί σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, ανάλογα με τη φύση της κοινωνικής μονάδας. Έτσι, αν η κοσμοθεωρία που ενώνει τα μετα-καπιταλιστικά έναντι των καπιταλιστικών κρατών συνίσταται, κυρίως, στον ίδιο τρόπο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, η κοσμοθεωρία που ενώνει κοινωνικές ομάδες σε ένα κράτος-έθνος αναφέρεται επίσης σε θέματα κοινής γλώσσας, παραδόσεων, εθίμων, κ.λπ., ενώ αυτή που ενώνει κοινωνικά άτομα σε κοινωνικές ομάδες αναφέρεται σε ακόμα ειδικότερα κριτήρια: λειτουργία που επιτελούν, συμφέροντα / στόχοι, κ.λπ. Αν και δεν αναφέρομαι εδώ στη γενετική της κοσμοθεωρίας, θα πρέπει να τονίσω ότι δε δέχομαι ότι υπάρχει καμιά μονοσήμαντη αντιστοιχία μεταξύ κοσμοθεωρίας και κοινωνικών ομάδων. Οι κοσμοθεωρίες, δηλαδή, των κοινωνικών ομάδων καθορίζονται όχι μόνο από τη θέση τους μέσα στην ολότητα και ως αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής πάλης στην ιστορική διαδικασία αλλά και, ανεξάρτητα, μέσα στη διαδικασία της δημιουργίας των ιδεών, αξιών, σημασιών, που έχει τη δική της αυτονομία. Η πράξη, επομένως, δεν απορροφά τη θεωρία, αλλά ούτε και το αντίστροφο, όπως τονίζουν οι φιλόσοφοι της Σχολής της Φρανκφούρτης.

3. Η εξουσία / δύναμη είναι μια σχέση *μεταξύ* κοινωνικών μονάδων. Οι κυρίαρχες μονάδες είναι κάτοχοι εξουσίας / δύναμης γιατί βρίσκονται σε στρατηγικές θέσεις στην κοινωνική πυραμίδα και μπορούν να προκαλούν μεταβολές που συμπίπτουν με τα συμφέροντα των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα, θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι η ανισο-

κατανομή οικονομικής / πολιτικής δύναμης οδηγεί στη δημιουργία «δευτερευουσών» ανισοτήτων, για παράδειγμα ως προς τις δυνατότητες εκπαίδευσης, υγείας, το γόητρο κοινωνικής θέσης, κ.λπ. που απολαμβάνουν οι κυρίαρχες σε σχέση με τις εξαρτημένες μονάδες.

4. Οικονομική εξουσία / δύναμη δε σημαίνει εδώ συγκέντρωση πλούτου / εισοδήματος (που αποτελεί το αποτέλεσμα) αλλά τη σχέση που συνεπάγεται ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής / κατανομής του κοινωνικού προϊόντος, σε ένα εσωτερικό ή διεθνή καταμερισμό εργασίας, από μια μειονότητα. Η σχέση αυτή είναι συνέπεια του μειονοτικού ελέγχου των μέσων παραγωγής (που δεν ταυτίζεται με την ιδιοκτησία τους), ελέγχου δηλαδή του κεφαλαίου, της τεχνολογίας και, άμεσα ή έμμεσα, της εργατικής δύναμης. Όπως γίνεται φανερό στο κείμενο, η οικονομική δύναμη δε θεωρείται η τελική βάση κάθε εξουσίας / δύναμης. Αν και η οικονομική δύναμη αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο καπιταλιστικό σύστημα, ούτε στις προ-καπιταλιστικές, ούτε στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες έχει την ανάλογη σημασία.

5. Πολιτική εξουσία / δύναμη σημαίνει εδώ τη σχέση ελέγχου από μία μειονότητα της πολιτικής διαδικασίας με την ευρεία έννοια. Περιλαμβάνει τόσο ιδεολογικούς (εκπαίδευση, εκκλησία, μαζικά μέσα), πολιτιστικούς (θέατρο κιν/φος, εκδόσεις) όσο και κατασταλτικούς θεσμούς (στρατός, αστυνομία, φυλακές, κ.λπ.). Οι ιδεολογικοί και πολιτιστικοί θεσμοί, μάλιστα, παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία / μεταβολή των σημασιών που χαρακτηρίζουν μια ολότητα. Η δύναμη αυτή επηρεασμού της διαδικασίας δημιουργίας κοινωνικών σημασιών είναι, ίσως, η πιο σημαντική μορφή δύναμης και επιτρέπει στην άρχουσα μειονότητα να προσδιορίζει ακόμα και ποια προβλήματα νομιμοποιούνται να μουν στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό, η άρχουσα μειονότητα επηρεάζει την υποκειμενική αντίληψη των εξαρτημένων ομάδων και την προσαρμόζει σε μια «αντικειμενική» πραγματικότητα που προϋποθέτει την αποδοχή της υπάρχουσας ιεραρχικής δομής της ολότητας.

6. Βλ. M. Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*, London, 1974, σελ. 155-63.

7. Όσον αφορά όμως την προ-ιστορία, που φυσικά αποτελεί το πολύ μεγαλύτερο τμήμα της ζωής του ανθρώπου πάνω στη Γη, σύγχρονη έρευνα δείχνει ότι ίσως συνέβαινε το αντίθετο: οι ιεραρχικές δηλαδή δομές αποτελούσαν την εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα. Βλ. R. Leakey, *The Making of Mankind*, London, 1981.

8. Για παράδειγμα, το κριτήριο αποδοτικότητας μιας καπιταλιστικής ή μετα-καπιταλιστικής επιχείρησης καθορίζεται από το βαθμό επίτευξης του σκοπού της. Ο σκοπός, όμως, αυτός καθορίζεται από τους ελέγχοντες την επιχείρηση, ανεξάρτητα από τους στόχους των εργαζομένων (αν και στις μετα-καπιταλιστικές επιχειρήσεις η σύμπτωση στόχων επέρχεται εξ ορισμού!). Αυτή η διαφορά στόχων επιβάλλει διαφορετικές πολιτικές για την επίτευξη τους.

9. Κάνω αυτή την αφαίρεση έχοντας πλήρη συνείδηση του γεγονότος που τονίζουν οι κριτικοί φιλόσοφοι της Σχολής της Φρανκφούρτης, ότι, ιστορικά, η αφαίρεση στη σκέψη πάντα βιάδιζε χέρι-χέρι με την κυριαρχία του ανθρώπου από άνθρωπο. Εν τούτοις, πρόθεσή μου είναι να χρησιμοποιήσω τη μέθοδο της αφαίρεσης κατά τρόπο που σαφώς διαχωρίζει τη θέση μου από θεωρίες που επιζητούν να περιορίσουν τον κόσμο σ' ένα σύστημα κατηγοριών, οι οποίες μετατρέπουν τα άτομα σε αφαιρέσεις, θέτοντας έτσι τις ιδεολογικές βάσεις του ολοκληρωτισμού. Βλ., για παράδειγμα, την αλτουσεριανή αντίληψη της Ιστορίας (ακολουθούμενη από τον Πουλαντζά), σύμφωνα με την

οποία υποκείμενα στην ιστορική διαδικασία δεν είναι τα άτομα ή, έστω, οι κοινωνικές ομάδες, αλλά οι σχέσεις παραγωγής που καθορίζουν τις «ταξικές θέσεις» και, επομένως, τις λειτουργίες των ατόμων/ομάδων. Η αντίληψη αυτή ανάγει κοινωνικές ομάδες και άτομα σε φορείς δομών, στερημένους από κάθε αυτονομία, σε αποτελέσματα παρά σε αιτίες δομών.

10. Ο βαθμός εξάρτησης είναι άλλη έννοια από το βαθμό αντιπροσωπευτικότητας του καθεστώτος (δικτατορία σε σχέση με κοινοβουλευτική δημοκρατία), ο οποίος αναφέρεται μόνο στη νομιμοποίηση της ιεραρχικής δομής.

11. Είναι χαρακτηριστική, σχετικά, η αποτυχία του πειράματος της Πολωνίας (όπως και προηγουμένως της Τσεχοσλοβακίας και της Ουγγαρίας), που αποσκοπούσε στη δημιουργία αυτόνομων κέντρων εξουσίας. Η κατάπιξη των αντίστοιχων κινήματων αποτελεί τη λογική αντίδραση της άρχουσας μειονότητας στην απόπειρα ριζικής αλλαγής των κοινωνικών παραμέτρων.

12. Από καιρό, μάλιστα, συζητιέται στους κύκλους της ΕΟΚ (βλ. για παράδειγμα σχετική αρθρογραφία στους *Times* του Λονδίνου τα τελευταία δύο χρόνια) η δημιουργία μιας «ΕΟΚ δύο βαθμίδων», που θα θεσμοποιούσε έτσι, και επίσημα, την υπάρχουσα ιεραρχική δομή της Κοινότητας.

13. Βλ. Ο. Patterson, «On Slavery and Slave Formations», *New Left Review* 117, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1979.

14. Με ένα στενό ορισμό του καπιταλισμού (χωρισμός άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και μισθωτή εργασία), θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καπιταλιστικές χώρες. Εν τούτοις, υπάρχουν σημαντικές διαφορές που επιβάλλουν τη διάκριση μεταξύ καπιταλιστικών και μετα-καπιταλιστικών χωρών ως διαφορετικών μορφών εξάρτησης. Έτσι, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες δεν υπάρχει το χαρακτηριστικό της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής, τα μέσα παραγωγής δεν είναι εμπορεύματα (κεφάλαιο) και γενικά δε συναντάται το φαινόμενο της εξάρτησης από τους μηχανισμούς της αγοράς.

15. Βλ. και τα σχετικά προβλήματα των μαρξιστών αναλυτών σε σχέση με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής (κεφ. Β).

16. Βλ. για παράδειγμα την πολύ ισχυρότερη επιρροή του χριστιανισμού και της Εκκλησίας στην Πολωνία, παρά τη «σοσιαλιστική» δομή παραγωγής της, σε σχέση με την αντίστοιχη επιρροή τους στην καπιταλιστική Αγγλία ή Ολλανδία.

17. Η Πράξη νοείται εδώ ως η πραγματική δράση των ανθρώπων, είτε ως κοινωνικών ατόμων είτε ως κοινωνικών ομάδων είτε ως κρατών-εθνών. Η Πράξη γίνεται η αυθόρμητη δραστηριότητα, όπου όλες οι κοινωνικές μονάδες αυτο-καθορίζουν τους σκοπούς τους μόνο στη μη ιεραρχική ολότητα. Στην ιεραρχική ολότητα, αυτό ισχύει μόνον όσον αφορά τις κυρίαρχες μονάδες (αν και η διάκριση Πράξης-τεχνολογίας εξαφανίζεται στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία και οι κυρίαρχες μονάδες, επίσης, αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως πράγματα). Στο βαθμό που η Πράξη αυτή εκδηλώνεται ως πάλη μεταξύ κοινωνικών ομάδων (η Πράξη ως αιτία της ιστορικής αλλαγής δεν εξαντλείται με την κοινωνική πάλη), η πάλη αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί πολυδιάστατη: πάλη μεταξύ κοινωνικών ομάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα και ομάδων που απαρτίζουν την εξαρτημένη πλειονότητα, των πρώτων για να αναπαραγάγουν τις συνθήκες κυριαρχίας τους στις δεύτερες, υπερασπίζοντας έτσι το *status quo*, των δεύτερων για να βελτιώσουν τη κοινωνική τους θέση, προσπαθώντας να το αλλάξουν- πάλη στο εσωτερικό των κοινωνικών αυτών ομάδων, που την επιβάλλει η ιεραρχική οργάνωση και τα αντιτιθέμενα ειδικά

συμφεροντά τους· πάλη, τέλος, στο διεθνές επίπεδο μεταξύ των αρχουσών κοινωνικών ομάδων που ελέγχουν διαφορετικούς κρατικούς μηχανισμούς.

18. Η έννοια της κοινωνικής πάλης, εδώ, είναι ευρύτερη αυτής του ταξικού αγώνα, που βασικά στηρίζεται σε οικονομικές κατηγορίες, οι οποίες φυσικά δεν προσφέρονται για την ανάλυση της πάλης σε άλλα επίπεδα (πολιτιστικό, πνευματικό, ποιότητα ζωής, κ.λπ.). Η κοινωνική πάλη, δηλαδή, δεν εξαντλείται στη σύγκρουση ταξικών συμφερόντων.

19. Βλ. για τη σημασία του φαντασιακού στοιχείου, Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Seuil, 1975, κεφ. ΙΙΙ.

20. Σε όλη την ιστορική διαδικασία, όπως παρατηρεί ο Gramsci, μοιρολατρικές δοξασίες λειτούργησαν πάντα ως ιδεολογία των εξαρτημένων ομάδων: είτε αυτές οι ιδέες αναφέρονταν σε μεταφυσικές δυνάμεις είτε σε ιστορικούς νόμους που, αναπόφευκτα, δημιουργούν τις συνθήκες που οδηγούν στο σοσιαλιστικό παράδεισο είτε, θα προσθέταμε εμείς, σε δογματικές αντιλήψεις για τον προκαθορισμένο ρόλο μιας συγκεκριμένης εξαρτημένης τάξης να οδηγήσει στην κατάργηση της ιεραρχικής ολότητας. Βλ. L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Oxford, vol. 3, σελ. 232.

21. Το ίδιο ισχύει, φυσικά, για όσα διατυπώνω στο κείμενο, που κάθε άλλο παρά διεκδικούν τον τίτλο κάποιας επιστήμης ή θεωρίας. Για λόγους που δεν μπορώ να αναπτύξω περισσότερο εδώ πιστεύω ότι τόσο η επιστήμη της οικονομίας και της κοινωνίας όσο, και πολύ περισσότερο, η επιστήμη του σοσιαλισμού δεν είναι ούτε δυνατή ούτε επιθυμητή. Συνοπτικά μόνο θα σημειώσω ότι, όπως δεν υπάρχει αντίληψη των γεγονότων ανεξάρτητη από τη διαδικασία κοινωνικής γένεσής τους, έτσι δεν υπάρχουν και απόλυτα κριτήρια επιστημονικότητας (κριτήρια δηλαδή που είναι γενικώς αποδεκτά) στις κοινωνικές επιστήμες. Και αυτό γιατί τα κριτήρια που θέτουν τόσο το ορθόδοξο όσο και το μαρξιστικό «παράδειγμα» αποτελούν τμήμα των αντίστοιχων παραδειγμάτων και του συστήματος αξιών / σημασιών που καθορίζουν την κοσμοθεωρία του καθενός. Εφόσον, δηλαδή, χαρακτηριστικό της ιεραρχικής ολότητας είναι ο χωρισμός των κοινωνικών ομάδων σε κυρίαρχες / εξαρτημένες, άμεση συνέπεια είναι και ο χωρισμός των κοσμοθεωριών των μελετητών της ολότητας (κοινωνικών επιστημόνων) σε αυτές που προϋποθέτουν την ύπαρχουσα δομή και σ' αυτές που την αρνούνται. Όσον αφορά την αλτουσεριανή άποψη ότι η μαρξιστική επιστήμη ξεπερνάει το θέμα των κριτηρίων, μια και η ίδια δημιουργεί τα κριτήρια μέσω της θεωρητικής πρακτικής της (παρόμοια άποψη είχαν διατυπώσει και οι Gramsci, Lukacs, Korsch πριν από τον Althusser), η άποψη αυτή δε λύνει φυσικά το πρόβλημα, γιατί αποτελεί τμήμα του παραδείγματος, το οποίο αμφισβητούν οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες.

22. Όπως άλλωστε είχε προβλέψει, πάνω από 100 χρόνια πριν, ο Μπακούνιν. Έτσι, παρατηρεί ο Kolakowski, *op. cit.* vol. 1, σελ. 256, «ο Μπακούνιν ήταν ο πρώτος που συνήγαγε τον λενινισμό από τον μαρξισμό». Τα κομμουνιστικά κόμματα, επίσης, στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν κρύβουν ότι βασίζουν το δικαίωμα τους να κυβερνούν στην ικανότητα να αντιπροσωπεύουν την πρωτοπορία του προλεταριάτου, ακριβώς επειδή είναι κάτοχοι της «επιστήμης του σοσιαλισμού».

23. Βλ. H. Marcuse, *One - dimensional Man*, London, 1964.

24. «Μέχρι σήμερα, δεν έχει υπάρξει τέτοιο πράγμα σαν τη μοναδική διαδικασία της καθολικής ιστορίας». T.W. Adorno, *Negative Dialectics*, London, 1973, σελ. 320.

25. Αναφέρομαι στον κοινωνικό έλεγχο που ασκεί η άρχουσα μειονότητα

στις εξαρτημένες ομάδες και όχι στον έλεγχο που ασκεί γενικά κάθε κοινωνία πάνω σε όλα τα μέλη της μέσω των παραδόσεων, ταμπού, κ.λπ. Αναφέρομαι, με άλλα λόγια, στους συγκεκριμένους θεσμούς μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η παραγωγή / αναπαραγωγή της ιεραρχικής ολότητας, που συνεπάγεται τις σχέσεις κυριαρχίας / εξάρτησης.

26. Αν και η διαδικασία δημιουργίας / μεταβολής κοινωνικών σημασιών επηρεάζεται σημαντικά από τους ιδεολογικούς / πολιτιστικούς θεσμούς που ελέγχει η άρχουσα μειονότητα, εν τούτοις αποτελεί υπεραπλούστευση η υπόθεση ότι η ιδεολογία αποτελεί τμήμα του εποικοδομήματος, που «σε τελική ανάλυση» καθορίζεται από τις σχέσεις παραγωγής. Η διαδικασία σχηματισμού των ιδεών, αξιών, σημασιών είναι δημιουργικό προϊόν της Πράξης, όπως διαμορφώνεται ιστορικά, ενώ η οικονομική δομή αποτελεί ένα μόνο τμήμα της ολότητας, όχι πάντα σημαντικό.

27. Σχέσεων που διαμορφώνονται ιστορικά από την έκβαση της κοινωνικής πάλης. Αν και όχι πάντα. Δεν έχει, για παράδειγμα, δείχτει μέχρι τώρα κατά αναμφισβήτητο τρόπο ότι οι προ-καπιταλιστικές κοινωνίες διαμορφώνονταν ως αποτέλεσμα κοινωνικής πάλης.

28. Χαρακτηρίζουμε μια οργάνωση ιεραρχική, όταν αποτελείται από όργανα / μέλη που δεν είναι ισότιμα μεταξύ τους αλλά, αντίθετα, μερικά (τα κατώτερα) υπόκεινται στη θέληση άλλων (ανώτερων), προς τα οποία βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης. Αν και ένα τέτοιο σύστημα λειτουργεί, πρωταρχικά, βάσει της αρχής της εντολής, θα μπορούσαμε, δίνοντας μια ευρύτερη έννοια της ιεραρχίας, να ονομάσουμε ιεραρχική την οργάνωση όπου, αν και δεν υπάρχει δικαίωμα εντολής / υποχρέωση εκτέλεσης, εν τούτοις, λόγω της σχέσης εξάρτησης, μερικές κοινωνικές μονάδες υπόκεινται στην εξουσία / δύναμη άλλων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όσον αφορά την «αντικειμενική» ιεραρχία της οικονομικής δύναμης μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου οι ασθενέστερες οικονομικά μονάδες ετεροκαθορίζονται από τις ισχυρότερες. Αντίθετα, μια μη ιεραρχική οργάνωση λειτουργεί βάσει της αρχής της ισότιμης συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ουσία της ιεραρχίας έγκειται στη συγκέντρωση εξουσίας / δύναμης και όχι στον τρόπο λήψης αποφάσεων, που αποτελεί απλώς τον τύπο.

29. Βλ. για τη σημασία των ιεραρχικών σχέσεων στην παραγωγή, S. Marglin, «The Origin and Functions of Hierarchy in Capitalist Production», *Union of Radical Political Economics Review*, (Καλοκαίρι 1974). Η ιεραρχική οργάνωση της ολότητας, όμως, δεν αναφέρεται μόνο στην παραγωγή, όπου τα όρια μεταξύ κύρους (που συνδέεται με την πείρα, ηλικία, κ.λπ.) και εξουσίας / δύναμης (που απορρέει από την ιεραρχική οργάνωση) είναι ευδιάκριτα. Αναφέρεται επίσης σε θεσμούς όπου τα όρια αυτά είναι δυσδιάκριτα: οικογένεια, εκπαίδευση, κ.λπ. Θα πρέπει γι' αυτό να τονιστεί ότι μόνο η εξουσία / δύναμη την οποία συνεπάγεται η ιεραρχική οργάνωση είναι ασυμβίβαστη με μια ολότητα αυτοκαθορισμού. (Βλ. για τη σημαντική αυτή διάκριση A. Carter, *Authority and Democracy*, Routledge, 1979, κεφ. 2). Συναφώς, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αρχή αυτοκαθορισμού δεν έρχεται σε αντίφαση με την εξουσία εντολής που προσωρινά μπορεί να ασκούν μερικές κοινωνικές μονάδες, με τη συγκατάθεση, βέβαια, των εντελλόμενων μονάδων. (Βλ. για τη διάκριση αυτή R.P. Wolf, *In Defense of Anarchism*, Harper, 1970, κεφ. 1).

30. Ιστορικά, η ανάπτυξη ιεραρχικών δομών και η οικονομική ανάπτυξη, η δημιουργία δηλαδή και επέκταση του οικονομικού πλεονάσματος, ήταν δύο παράλληλες διαδικασίες. Δεν είναι όμως δυνατό να δείχτει, κατά αναμφισβήτη-

τητο τρόπο, μια αιτιατή σχέση (σχέση αιτίας προς αποτέλεσμα) μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και συγκεκριμένων ιεραρχικών δομών.

31. Όσον αφορά το βεμπεριανό επιχείρημα ότι η εξουσία του ελέγχου των αποφάσεων στις σημερινές κοινωνικές οργανώσεις βασίζεται σε θέσεις / ρόλους και όχι σε πρόσωπα και ότι, επομένως, δυνητικά, σε μια ορθολογική κοινωνία όλα τα μέλη της ολότητας έχουν τη δυνατότητα να καταλάβουν τέτοιες θέσεις, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει τα ακόλουθα: ανεξάρτητα από τη ρεαλιστικότητα της υπόθεσης αυτής (με δεδομένους ιδιαίτερα τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των προνομίων της άρχουσας μειονότητας), το θέμα δεν είναι *ποιοι* καταλαμβάνουν τις θέσεις αυτές ούτε κατά πόσο είναι ανοικτές σε όλους. Το θέμα, στην πραγματικότητα, είναι η ίδια η ύπαρξη τέτοιων θέσεων / ρόλων, που εκφράζουν την ανισοκατανομή δύναμης. Η ίδια δηλαδή η ιεραρχική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, η οποία, σε συνδυασμό με ένα καταμερισμό εργασίας που δεν επιτρέπει την εναλλακτικότητα λειτουργιών / καθηκόντων, οδηγεί στη συγκέντρωση εξουσίας. Ανάλογη συγκέντρωση εξουσίας δημιουργείται στην οικονομική σφαίρα εξαιτίας της αντικειμενικής ιεραρχίας που συνεπάγεται ο μειονοτικός έλεγχος των μέσων παραγωγής. Βλ. W.C. Runciman, *Max Weber, Selections in Translation*, 1978, Cambridge University Press.

32. Αναφέρομαι, όπως αναπτύσσω στο κείμενο, στον καταμερισμό εργασίας που έφερε μαζί της η βιομηχανική κοινωνία. Ο καταμερισμός αυτός δεν οφείλεται μόνο στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, στο γεγονός δηλαδή της συγκέντρωσης σε μεγαλύτερες οικονομικές / κοινωνικές μονάδες, που χαρακτηρίζει τη σημερινή βιομηχανική κοινωνία (καπιταλιστική / μετακαπιταλιστική) και που αναγκαστικά οδηγεί σε μεγαλύτερη ειδίκευση και αλλοτρίωση. Σημαντικές πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι η θεσμοποίηση του λεπτομερειακού καταμερισμού εργασίας και η ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής, που συνόδευσαν τη βιομηχανική επανάσταση, δεν ήταν αποτέλεσμα προσπάθειας για τεχνολογικά ανώτερη οργάνωση της παραγωγής αλλά για μια οργάνωση που θα εξασφάλιζε στους ελέγχοντες τα μέσα παραγωγής έναν ουσιαστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. (Βλ. R. Edwards, *The Transformation of the Workplace in the 20th Century*, Heinemann (1979) και άρθρο URPE (σημ. 29). Με βάση λοιπόν τα πορίσματα της σύγχρονης ιστορικής έρευνας, θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει ριζικά την κλασική (από A. Smith μέχρι K. Marx) θέση ότι υπάρχει οποιαδήποτε μονοσήμαντη αντιστοιχία μεταξύ καταμερισμού εργασίας και τεχνολογικής προόδου. Το επίπεδο ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων δε συνεπάγεται συγκεκριμένα περιεχόμενο / μορφή καταμερισμού: διάφοροι τρόποι καταμερισμού εργασίας είναι συμβιβάσιμοι με ένα συγκεκριμένο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης και το ποιος τρόπος επιλέγεται τελικά, σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική φάση, είναι θέμα Πράξης που, όπως είδαμε, συγκαθορίζεται από τη δομή της ολότητας και από το φαντασιακό στοιχείο.

33. Ένας νέος, μετα-βιομηχανικός, καταμερισμός ανατέλλει σήμερα, που βασίζεται στην ακόμα μεγαλύτερη θεσμοποίηση της εξειδίκευσης στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος συνεχώς επεκτείνεται σε βάρος του βιομηχανικού. Βλ., για παράδειγμα, D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society*; Heinemann, 1974, J. Gerschuny, *After Industrial Society*, Macmillan, 1978, F. Blackaby, *De-industrialisation*, Heinemann, 1979, F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge, 1980.

34. Αυτή είναι και, κατά τον Marcuse, η έννοια της κατάργησης του καταμερισμού εργασίας στην κομμουνιστική κοινωνία (βλ. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, Routledge, 1958, σελ. 183). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η κατάργηση του καταμερισμού εργασίας με την έννοια αυτή είναι άσχετη από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και το πρόβλημα της σπάνεως των αγαθών. Αν και λίγοι θα αμφισβητήσουν ότι η σημερινή ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας έχει οδηγήσει σε μεγαλύτερο βαθμό ικανοποίησης τουλάχιστον μερικών αναγκών (όχι, φυσικά, ισόρροπα), εν τούτοις μόνο αφελείς μπορεί ακόμα να πιστεύουν ότι η τεχνολογική εξέλιξη ή ο σοσιαλισμός θα ικανοποιήσουν στο μέλλον όλες ή, έστω, τις «βασικές» ανάγκες, πράγμα που, με τη σειρά του, θα οδηγήσει στην τελική εξαφάνιση του καταμερισμού εργασίας. Δεδομένου, δηλαδή, ότι το μόνο που μπορεί να ελπίζει κανείς είναι μια δίκαιη κατανομή των ανεπαρκών παραγωγικών πόρων και εφόσον τόσο το τι συνιστά «δίκαιη» κατανομή όσο και το τι συνιστά «βασική» ανάγκη θέτουν πάλι το θέμα της ανισοκατανομής της δύναμης στην ολότητα και του τρόπου λήψης αποφάσεων, το πρόβλημα της σπάνεως των αγαθών / ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι άσχετο με το πρόβλημα των προϋποθέσεων της εξάρτησης.

35. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας παύει να έχει ιεραρχικές επιπτώσεις, όταν τα άτομα έχουν πραγματικά τη δυνατότητα επιλογής / μεταβολής της θέσης τους μέσα σ' αυτόν και όταν η θέση αυτή έχει πάψει να συνεπάγεται ιδιαίτερα κοινωνικά ή οικονομικά προνόμια.

36. Αντίθετα, τόσο η μαρξιστική όσο και η αναρχική παράδοση, θα μπορούσαμε να πούμε απλουστεύοντας κάπως τις σχετικές διακρίσεις, υποθέτουν μια σχέση συνεπαγωγής μεταξύ των δύο κατηγοριών προϋποθέσεων της εξάρτησης. Η διαφορά έγκειται στο ότι για μεν την πρώτη η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής αποτελεί την επαρκή συνθήκη για την ύπαρξη κράτους / κοινωνικών διαιρέσεων - τόσο λειτουργικά όσο και διαχρονικά -, ενώ για τη δεύτερη ισχύει το αντίθετο.

37. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η σημαντική συγκέντρωση εξουσίας που έγινε μέσα στον αιώνα μας: στις καπιταλιστικές κοινωνίες συντελέστηκε τόσο οικονομική συγκέντρωση (μονοπωλιακός καπιταλισμός, που συνεπάγεται ιεράρχηση οικονομικής δύναμης στην αγορά, στη θέση του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, που συνεπάγεται κάποια οικονομική ισοδυναμία) όσο και πολιτική συγκέντρωση (επέκταση εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος του Κοινοβουλίου)- στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες, οικονομική και πολιτική εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια της κομματικής γραφειοκρατίας / τεχνοκρατίας.

38. Βλ. A. Whitt, «Three Competing Models of Political Power», *American Sociological Review* (Φεβρουάριος 1979) και H. Erlich, *Re-inventing Anarchy*, Routledge, 1979.

39. Η θέση που αναπτύσσεται στο κείμενο είναι διαφορετική από τις μαρξιστικές αντιλήψεις περί Κράτους (βλ. για μια επισκόπηση των κλασικών και νεο-μαρξιστικών απόψεων, B. Jessop, «Recent Theories of the Capitalist State», *Cambridge Journal of Economics*, 1977, 1, 353-73). Κοινό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων αυτών είναι η ανάλυση του Κράτους βάσει της οικονομικής κατηγορίας του τρόπου παραγωγής. Κατά τις απόψεις αυτές, η αντικειμενική λειτουργία του Κράτους είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, ώστε να είναι ανεμπόδιστη η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Κατά την άποψη που εκτίθεται στο κείμενο, η λειτουργία του Κράτους συνίσταται στην εξασφάλιση / εγγύηση των συνθηκών παραγωγής - αναπαραγωγής της ιεραρχικής

ολότητας. Η ευρύτερη αυτή έννοια κάνει δυνατή την κάλυψη του ρόλου του Κράτους τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ, συγχρόνως, δεν οδηγεί στο δίλημμα της απόλυτης ή σχετικής αυτονομίας του Κράτους από την οικονομική βάση.

40. Μόνο μ' αυτή την έννοια θα μπορούσε να δεχτεί κανείς την αλτουσεριανή άποψη του προσδιορισμού της ολότητας από τη δομή της. Χρησιμοποιώντας στρουκτουραλιστική γλώσσα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ιεραρχική ολότητα δεν έχει κέντρο αλλά μόνο ένα κυρίαρχο στοιχείο, που διαμορφώνεται «σε τελική ανάλυση» από την κοινωνική πάλη (και όχι από την οικονομία). Έτσι, το κυρίαρχο στοιχείο στις καπιταλιστικές ολότητες είναι το οικονομικό, ως αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην κυρίαρχηση κοινωνικών μονάδων που ασκούσαν ιδιωτικό έλεγχο στα μέσα παραγωγής. Αντίστοιχα, το κυρίαρχο στοιχείο στις μετα-καπιταλιστικές ολότητες είναι το πολιτικό, ως αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην κυρίαρχηση κοινωνικών μονάδων που ελέγχουν συλλογικά τα μέσα παραγωγής «εν ονόματι» εξαρτημένων ομάδων. Ωστόσο, η ύπαρξη κυρίαρχου στοιχείου δεν αποκλείει την αυτονομία των άλλων. Η σχέση μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου (και επομένως μεταξύ των ομάδων που τα ελέγχουν αντίστοιχα) είναι ασύμμετρη, με την έννοια ότι το οικονομικό «καθορίζει» το πολιτικό στις καπιταλιστικές (και αντίστροφα στις μετα-καπιταλιστικές) είναι, όμως, συγχρόνως και σχέση αυτονομίας και, επομένως, αλληλεξάρτησης. Μολονότι ο ρυθμός ανάπτυξης των διαφόρων πρακτικών που απαρτίζουν την κοινωνική ολότητα είναι άνισος και είναι λογικό να περιμένει κανείς ότι η ανισορρομία αυτή θα επηρεάζει το ποιο στοιχείο είναι το κυρίαρχο κάθε φορά, εν τούτοις δεν υπάρχει κανένας άλλος λόγος, παρά μόνο το δόγμα, γιατί αυτός ο «υπερκαθορισμός των αντιφάσεων» (Althusser) είναι σε τελική ανάλυση καθορισμένος από την οικονομία.

41. Η υπόθεση αυτή είναι, άλλωστε, συνεπής με την υπόθεση που διατυπώσαμε, ότι τόσο η άρχουσα μειονότητα όσο και η εξαρτημένη πλειονότητα δεν είναι μονολιθικές ενότητες, αλλά απαρτίζονται από ανταγωνιστικές ομάδες, τουλάχιστον όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στρατηγικές / τακτικές τους. Μια τέτοια, όμως, υπόθεση συνεπάγεται ότι μέσα στο «εποικοδόμημα» των ιεραρχικών ολότητων πάντα λειτουργούν ανταγωνιστικές δυνάμεις, πράγμα που σημαίνει ότι οι διάφοροι θεσμοί που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία προϋποθέσεων της εξάρτησης είναι τόσο προϊόν συμβιβασμών μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων όσο, βέβαια, και του φαντασιακού στοιχείου.

42. Βλ. A. Cutler et al., *Marx's Capital and Capitalism Today*, Routledge, 1978, vol. 1, part III.

43. Η ψυχολογία της κυριαρχίας χάριν της κυριαρχίας είναι πολύ ευρύτερο θέμα, που δεν μπορεί να εξεταστεί στα στενά όρια που συνεπάγεται η έννοια της εκμετάλλευσης. Οι έννοιες, επομένως, «εκμετάλλευση», «ταξικός αγώνας», κ.λπ. αποτελούν το μερικό, σε σχέση με τις πολύ γενικότερες έννοιες της κυριαρχίας / εξάρτησης και της κοινωνικής πάλης. Με άλλα λόγια, η οικονομική καταπίεση είναι μόνο μια μορφή καταπίεσης. Εξίσου ή και περισσότερο σημαντικές, όσο και ανεξάρτητες από την οικονομική, μπορεί να είναι η ψυχολογική καταπίεση, η καταπίεση του περιβάλλοντος, κ.λπ. Ακόμα, η αλλοτρίωση, όταν ορίζεται με βάση οικονομικές κατηγορίες, ή ανάγεται «σε τελική ανάλυση» στην οικονομική σφαίρα, είναι επίσης ανεπαρκής έννοια, εφόσον δεν εκφράζει τις μη οικονομικές πηγές του φαινομένου. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι η έννοια της αλλοτρίωσης είναι μάλλον ακατάλληλη για την

ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων της μετα-καπιταλιστικής κοινωνίας, σχέσεων που δεν καθορίζονται (στον ίδιο βαθμό τουλάχιστον με τις καπιταλιστικές) από την κυριαρχία του εμπορευματικού φετιχισμού και της ανταλλακτικής αξίας.

44. Βλ. για μια μαρξιστική συζήτηση του θέματος της οικονομικής εξάρτησης ανάμεσα στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, G.J. Gilbert, «Socialism and Dependency», *Latin American Perspectives*, τόμος 1, αρ. 1, Άνοιξη 1974.

45. Βλ., μεταξύ άλλων, για μια μαρξιστική συζήτηση της φύσης της σοβιετικής κοινωνίας, τη συζήτηση μεταξύ P. Sweezy, J. Morris, H. Lewin, R. Candy, F. Schuman στο *Monthly Review* του Νοεμβρίου 1974, Ιανουαρίου 1975, Μαρτίου 1976. Βλ. ακόμα, H.H. Ticktin, «Towards a Political Economy of the USSR», *Critique*, τόμος 1, αρ. 1, 1973.

46. Έτσι, όπως τονίζει ο Sweezy στη συζήτηση αυτή, τα παιδιά των γραφειοκρατών απολαμβάνουν πολλά ποιοτικά πλεονεκτήματα που, τελικά, προσδιορίζουν τη θέση τους στην κοινωνική κατανομή εργασίας. Τέτοια πλεονεκτήματα είναι αυτά που δημιουργεί ένα μορφωμένο οικογενειακό περιβάλλον, πλεονεκτήματα που απορρέουν από την κοινωνική θέση του γραφειοκράτη, που δημιουργούν δυνατότητες ευκολότερης εισδοχής στα καλύτερα σχολεία, πανεπιστήμια, κ.λπ., πλεονεκτήματα από γνωριμίες με ηγετικούς κύκλους, συναισθήματα αυτοπεποίθησης. Μπορούμε, λοιπόν, βάσιμα να υποθέσουμε ότι τα παιδιά των γραφειοκρατών μεγαλώνουν με όλες τις προϋποθέσεις για να γίνουν με τη σειρά τους μέλη της άρχουσας μειονότητας.

47. P. Cardan (Κ. Καστοριάδης), *Modern Capitalism and Revolution*, London, 1965.

48. Κ. Καστοριάδη, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, Βέργος, 1976, σελ. 88.

49. Βλ. για την έννοια του παγκόσμιου συστήματος, I. Wallerstein, *The Modern World System* (1974) και *The Capitalist World Economy*, Cambridge, 1979.

50. Βλ. A. Cutler, *op. at.*, για μια συστηματική επεξεργασία της έννοιας εθνική οικονομία.

51. Αναφέρομαι στον ετεροκαθορισμό της ανάπτυξης της εξαρτημένης μονάδας, όχι γιατί η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι σκοπός αναγκαστικά επιθυμητός αλλά γιατί αποτελεί κεντρική φαντασική σημασία, τόσο του καπιταλιστικού όσο και του μετα-καπιταλιστικού συστήματος. Και είναι γνωστές οι συνέπειες της αναπτυξιακής ιδεολογίας στο περιβάλλον των καπιταλιστικών / μετα-καπιταλιστικών χωρών (βλ. κεφ. ΣΤ).

52. Η μοναδική περίπτωση χώρας που, αν και προστέθηκε σχετικά αργά στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, κατόρθωσε εν τούτοις να αναπτύξει ολοκληρωμένη οικονομική δομή είναι της Ιαπωνίας. Η χώρα όμως αυτή αναπτύχθηκε εσωστρεφώς, μια και η εθνική οικονομία της, στα πρώτα κρίσιμα χρόνια της εκβιομηχάνισης της, κατόρθωσε να δημιουργήσει τέτοιες συνθήκες λειτουργίας που εμπόδιζαν τις ήδη αναπτυγμένες οικονομίες να καθορίσουν τη δομή της.

53. Βλ. J. Papantoniou, «Foreign Trade and Industrial Development: Greece and the EEC», *Cambridge Journal of Economics* (1979), 33-48.

54. T. Dos Santos, «The Structure of Dependence», *American Economic Review, Papers and Proceedings*, Μάιος 1970.

55. Βλ. Π. Νικολαΐδη, «Η προσπάθεια εκβιομηχάνισης έχει τα θεμέλια της στο πρόγραμμα του έτους 1948», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9 Δεκεμβρίου 1971.

56. Βλ. βιβλιογραφία για την ταξινόμηση των τύπων περιφερειακής συσσώρευσης στο άρθρο του A. Lipietz «Towards Global Fordism», *New Left Review*, αρ. 132, Μάρτιος - Απρίλιος 1982, σελ. 33-48.

57. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αποτελούσαν, για παράδειγμα, το 26% της εγχώριας παραγωγής στη Γαλλία, το 40% στην Ιαπωνία και το 45% στην Αγγλία το 1913. Τα αντίστοιχα ποσοστά το 1959 ήταν: 18% στη Γαλλία, 23% στην Ιαπωνία και 19% στην Αγγλία, *ibid.* Όπως τονίζει ο συγγραφέας, «η αναλογία εξαγωγών στο ΑΕΠ έφθασε (για όλες τις μητροπόλεις) το ιστορικό ναδίρ στα μέσα της δεκαετίας του '60» (σελ. 37). Εν τούτοις, από το 1965 και μετά η αναλογία του διεθνούς εμπορίου στην καπιταλιστική παραγωγή άρχισε ν' αυξάνει πάλι, αν και το εμπόριο αύξανε τώρα κυρίως μεταξύ μητροπόλεων, αυξάνοντας έτσι και την αλληλεξάρτηση μεταξύ των χωρών αυτών αλλά και την παραγωγικότητα. Συγχρόνως, άρχισε η αναζήτηση φθηνής εργασίας και η έξοδος κεφαλαίου προς την περιφέρεια.

58. Βλ. F. Froebel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press, 1980.

59. Στη Ν. Κορέα, για παράδειγμα, οι εξαγωγές αυξήθηκαν από 12% του ΑΕΠ το 1968 σε 36% το 1977. A. Lipietz, *op.cit.*

60. Μεταξύ 1968 και 1978 το ποσοστό των εξαγωγών ειδών ένδυσης από την ημι-περιφέρεια (στο σύνολο των διεθνών εξαγωγών) αυξήθηκε από 20% σε 29%, του δέρματος και των υποδημάτων από 4% σε 16%, των ηλεκτρονικών αγαθών από 4% σε 13%, των ηλεκτρονικών εξαρτημάτων από 4% σε 22%. Βλ. A. Lipietz, *op.cit.*

61. Στη Ν. Κορέα, πάλι, οι άμεσες επενδύσεις αντιπροσώπευαν το 82% της εισροής κεφαλαίου το 1960, ενώ στο δανειακό κεφάλαιο αναλογούσε το υπόλοιπο 18%. Το 1975 τα ποσοστά είχαν αντιστραφεί: 18% το επενδυτικό κεφάλαιο και 82% το δανειακό (*ibid.*).

62. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Lipietz σε πιο πρόσφατο άρθρο του, σήμερα υπάρχουν άλλοι «εξωτερικοί έλεγχοι» που ρίχνουν το βάρος τους στον Τρίτο Κόσμο και απορροφούν το ντόπιο πλεόνασμα. Οι έλεγχοι αυτοί λέγονται ευρω-αγορά, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, royalties, τεχνολογική εξάρτηση, υπεργολαβίες, κ.λπ. Βλ. A. Lipietz, «How Monetarism Choked Third World Industrialisation», *New Left Review*, αρ. 145, Μάιος - Ιούνιος 1984, σελ. 71-88.

63. *Ibid.*

64. Βλ. σύγκριση των επιπτώσεων του σχεδίου Μάρσαλ στη γαλλική μεταπολεμική εκβιομηχάνιση με τις επιπτώσεις του εξωτερικού δανεισμού στην εκβιομηχάνιση των εξαρτημένων χωρών, A. Lipietz, *ibid.*

65. T. Dos Santos, *op. cit.*

66. A. Emmanuel, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, 1972.

67. Κατά το Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών του Βερολίνου (Μάιος 1972), τα κέρδη των ξένων επενδύσεων είναι κατά μέσο όρο δύο φορές περισσότερα από την εισροή κεφαλαίου σε νέες πάγιες εγκαταστάσεις.

68. Εκτός, βέβαια, αν το κράτος υιοθετήσει μια πολιτική άκρου προστατευτισμού, η οποία όμως στις σημερινές συνθήκες της παγκόσμιας οικονομίας είναι πιθανό να οδηγήσει σε άλλες αντιφάσεις (βλ. κεφ. Ε σημ. 53 για τις αντιφάσεις του προστατευτισμού στην περίπτωση της Ινδίας).